

DA LI JE SAČUVAN ORIGINAL ISPRAVE KULINA BANA

Paleografijsko-jezična studija o primjercima isprave iz g. 1189.

Josip Vrana

UVOD

Rezultati dosadašnjih istraživanja i njihova ocjena

Istraživanja naših starih jezičnih spomenika, započeta još u prvoj polovici XIX. stoljeća, u toku posljednjih decenija postigla su lijepe rezultate. Izašlo je nekoliko izdanja tih spomenika, više ili manje kritičkih, štampane su o njima rasprave diplomatičkoga, paleografijskog i jezičnog karaktera. Tim raspravama osvijetljena su mnoga pitanja naše najstarije kulturne, književne i jezične povijesti, ali isto tako velik broj pitanja čeka još uvijek na svoje rješenje. Najočitiiji primjer za to mogu pružiti dosadašnja istraživanja Kulinove isprave iz g. 1189. S tom ispravom upoznao je naučni svijet pred više od sto dvadeset godina Jeremija Gagić, tadašnji ruski konzul u Dubrovniku. Njegovoj priči o otkriću toga našeg najstarijeg datiranog ćirilskog spomenika g. 1817. i njegovu spasavanju (zapravo njegova primjerka, koji je sada u posjedu Akademije nauka u Lenjingradu) vjerovalo se sve do novijega vremena. Tek g. 1929. ustanovio je Ljubo Stojanović, da se taj primjerak nalazio u dubrovačkom arhivu još g. 1832., jer ga je te godine prepisao Đorđe Nikolajević i kasnije izdao u Srpskim spomenicima.¹ Da nestanak toga primjerka iz dubrovačkog arhiva treba okvalificirati kao običnu krađu, vidi se i iz činjenice, da su u to vrijeme iz istog arhiva nestale i neke druge isprave, koje su se nakon nekoliko godina pojavile i kod Đorđa Nikolajevića i u Beogradu: isprava bana Mateja Ninoslava iz g. 1249.,

¹ Uspor. Ljubo Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, Knjiga I, Prvi deo, Beograd-Sr. Karlovci 1929, str. 2 ispod teksta.

isprave kralja Uroša I. i župana Radoslava iz g. 1254. te pisma kralja Uroša I. iz g. 1265. i kralja Tvrtka I. oko g. 1385. Dvije od tih isprava bile su kasnije u posjedu Đorđa Nikolajevića, jedna u posjedu Jevrema Obrenovića, a dvije su od Pavla Karano-Tvrtkovića prešle u posjed Srpskog učenog društva.

Đorđu Nikolajeviću bilo je g. 1832. povjereno prepisivanje ćirilskih isprava dubrovačkog arhiva, pa je on mogao uzeti navedene isprave i pisma, a preko njega je i Jeremija Gagić vjerojatno došao u posjed spomenutog primjerka Kulinove isprave, koji je kasnije poklonio ili prodao Akademiji nauka u Lenjingradu.² Da je kradljivac bio oprezan i računao s time, da bi se njegovo djelo moglo otkriti, vidi se iz činjenice, da su, koliko je poznato, nestala svega dva pisma, a od isprava samo one, od kojih su postojali prijepisi ili druge isprave, koje su ih mogle nadomjestiti. Tako su se u ono vrijeme u dubrovačkom arhivu nalazila još dva primjerka Kulinove isprave; pored isprave bana Mateja Ninoslava iz g. 1249. postojala je još jedna njegova isprava iz g. 1240. od istoga pisara i uglavnom s istim sadržajem; isprava kralja Uroša I. Dubrovačkoj općini iz g. 1254. imala je dva originala, a pored toga postojao je i stari prijepis isprave Dubrovačke općine kralju Urošu I. iz iste godine;³ isto je tako isprava župana Radoslava Dubrovačkoj općini iz g. 1254. imala dva originala, a pored toga postojao je i koncept isprave Dubrovačke općine županu Radoslavu iz iste godine. Krađu navedenih isprava mogao bi otkriti samo dobro upućen stručnjak, a takvih, koliko je poznato, u ono vrijeme nije bilo u dubrovačkom arhivu. Kako su već naredne godine ćirilске isprave dubrovačkog arhiva prenesene u Beč, nitko od toga ni kasnije nije pravio pitanje.

Kulinova isprava našla se odmah u središtu interesa tadašnjeg naučnog svijeta (Sreznjevski, Šafařík, a kasnije Jagić). Navedeni le-

² Uspor. Gregor Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, Sv. III, Sarajevo 1948, str. 104—107.

³ Uspor. F. Miklosich, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae 1858, str. 17. Prema Miklošičevoj bilješci postojala su dva originala Uroševe isprave: jedan kod Jevrema Obrenovića, a drugi u bečkom (sada u dubrovačkom) arhivu. — Uspor. također Milko Kos, Dubrovačko-srpski ugovori do sredine 13. veka, Glas Srpske kraljevske akademije CXXIII, Beograd-Zemun 1927, str. 23, Kos nazivlje drugu ispravu prijepisom, iako Miklošić za nju kaže: »... sigillo munitum est«. — Uspor. također Stojanović, o. c., str. 19. I Stojanović tvrdi, da ova druga isprava ima pečat, a prvu uopće ne spominje. — Uspor. također Čremošnik, o. c., str. 137. Čremošnik u bilješci ispod teksta tvrdi, da je original i sačuvana isprava Dubrovačke općine kralju Urošu.

njingradski primjerak štampao je prvi put Dimitrije Tirol u beogradskom časopisu Golubica g. 1839. Do danas je taj primjerak doživio oko dvanaest izdanja (ne računajući objavljivanje teksta u znanstvenim djelima i časopisima). Druga dva primjerka, koji se danas nalaze u dubrovačkom arhivu, bila su g. 1833. prenesena u Beč, pa je jedan od njih, t. zv. stariji prijepis, štampao Miklošić g. 1858. u djelu Monumenta serbica. Do danas je taj primjerak doživio svega pet izdanja.⁴ Usprkos velikome interesu za Kulinovu ispravu već u devetnaestom stoljeću (u tom stoljeću izašlo je desetak različitih izdanja), tek na početku dvadesetoga stoljeća, i to g. 1906. priredio je G. A. Iljinski kritičko izdanje lenjingradskog primjerka s raspravom o paleografiji, grafiji, jeziku i historijskom značenju same isprave.⁵ Ovom raspravom Iljinskoga zapravo počinje kritičko proučavanje Kulinove isprave. Iako je od toga vremena proteklo gotovo pedeset godina, štampana literatura o Kulinovoj ispravi dosta je oskudna. Na nedostatke kritičkoga izdanja Iljinskoga i njegove rasprave upozorio je naredne godine Milan Rešetar u svojoj ocjeni, štampanoj u Jagićevu Arhivu.⁶ Diplomatički karakter Kulinove isprave prikazao je g. 1927. Milko Kos u Glasu Srpske kraljevske akademije,⁷ a njezin historijat i paleografijski opis t. zv. originala i mlađeg prijepisa dao je g. 1948. Gregor Čremošnik u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu.⁸ O grafiji Kulinove isprave pisao je g. 1936. Aleksadar Belić u Svetosavskom zborniku u vezi s najstarijom ćirilskom grafijom.⁹ To su uglavnom svi radovi, koji u bilo kojem pogledu osvjetljaju podrijetlo i karakter ove naše najstarije ćirilske isprave.

Ako se navedena literatura prouči kao cjelina, vidimo, da je kritičko proučavanje Kulinove isprave u mnogom pogledu još uvijek daleko od definitivnih rezultata. Odnosi se to prije svega na pitanje originala ove isprave. Od prvoga početka lenjingradski je primjerak smatran originalom, a druga dva kasnijim prijepisima. Možda je u toj

⁴ Sva izdanja Kulinove isprave nabrojena su kod Čremošnika, o. c., str. 104.

⁵ Gramota bana Kulina, Opyt kritičeskago izdanija s komentarijama G. A. Il'inskago s priloženim fototipičeskago snimka, Pamjatniki drevnej pis'mennosti i iskustva CLXIV, Sanktpeterburg 1906, str. 3—35.

⁶ M. Rešetar, Die Urkunde des bosnischen Banus Kulin, Archiv für slavische Philologie XXIX, Berlin 1907, str. 149—154.

⁷ Milko Kos, o. c., str. 40—46.

⁸ O. c., str. 104—114.

⁹ A. Belić, Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika, Svetosavski zbornik, Knjiga 1, Rasprave, Beograd 1936, str. 226—228.

stvari najviše indirektnog utjecaja imao Miklošić, koji je obadva primjerka bečkog arhiva posve pravilno ocijenio kao prijepise, pa tako u opće priznatu originalnost lenjingradskog primjerka nije nitko dirao. Originalom ga je držao i Iljinski, ali to svoje stanovište nije ničim obrazložio. Tek je Rešetar uvidio potrebu, da se pitanje originala Kulinove isprave prouči kritički. Kako je Iljinski u svome izdanju objavio fototipički snimak lenjingradskog primjerka, a ostala dva primjerka bila su u državnom arhivu u Beču, gdje je Rešetar u to vrijeme boravio, bilo mu je moguće proučiti sva tri primjerka. Uz pomoć bečkog profesora paleografije Ottenthala Rešetar je ustanovio, da je latinski tekst lenjingradskog primjerka napisao isti dubrovački notar, koji se na latinskoj ispravi kneza Miroslava iz g. 1190. potpisao kao dijakon Marin.¹⁰ Ova konstatacija samo je učvrstila dotadašnje mišljenje, da je lenjingradski primjerak faktični original Kulinove isprave.

Da se ova Ottenthalova i Rešetarova konstatacija nije osnivala na čvrstim temeljima, utvrdio je u najnovije vrijeme Čremošnik u spomenutoj raspravi o bosanskim i humskim poveljama srednjega vijeka. Pored križa na početku obadviju isprava jedino se slovo *g* sa svojom ulijevo razvučenom petljom može uzeti kao siguran znak, da obadvije isprave potječu od istoga pisara. Da latinsko pismo jedne i druge isprave, iako ih je pisao isti pisar, imade tako malo zajedničkih individualnih crta, prema Čremošnikovu mišljenju razlog je u tome, što je Miroslavljeva isprava pisana vrlo brižljivo, dok je Kulinova isprava pisana brzo i nemarno. Čremošnik je međutim u dubrovačkom arhivu pronašao još dvije latinske isprave (jedna je ugovor Dubrovačke općine s Rovinjem iz g. 1188., a druga ugovor s Kačićima iz g. 1190.), koje također potječu od dijakona Marina.¹¹ Obadvije isprave pisane su isto tako brzo i nemarno kao i latinski tekst lenjingradskog primjerka Kulinove isprave, pa u tima trima ispravama sva slova, osobito *r* i *s* imadu karakteristične Marinove poteze.¹² Ovom konstatacijom Čremošnik je ponovo učvrstio opće mišljenje, da je lenjingradski primjerak original Kulinove isprave.

Međutim činjenica, da je latinski tekst lenjingradskog primjerka pisao dijakon Marin, ni kojem slučaju ne može služiti kao dokaz, da je ovaj primjerak original Kulinove isprave. Dijakon Marin mogao

¹⁰ Uspor. o. c., str. 152—153.

¹¹ Štampali su ih T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Svezak II, Zagreb 1904, str. 231 i 241, i J. Radonić, *Dubrovačka akta i povelje*, Knj. I, Sv. 1, Beograd 1934, strana 10 i 11.

¹² Uspor. o. c., str. 108.

je isto tako pisati koncept isprave ili njezin prijepis. Za ovu drugu pretpostavku, t. j. da je lenjingradski primjerak koncept ili eventualno prijepis Kulinove isprave kao i ostala dva primjerka, postoji težak razlog diplomatske prirode: sva tri primjerka nisu imala pečata, koji se redovito nalazio na ćirilskim ugovorima sa zakletvom — a takav je ugovor i Kulinova isprava — što ih je u ono vrijeme Dubrovačka općina sklapala sa susjednim vladarima. Ono malo ćirilskih ugovora sa zakletvom iz prve i početka druge polovice XIII. stoljeća, koji nemaju pečata, ili su hirografi (isprava bana Mateja Ninoslava iz g. 1240. i isprava Dubrovačke općine kralju Urošu I. iz g. 1243.), ili se smatraju prijepisima ili konceptima (isprava Dubrovačke općine kralju Stefanu Vladislavu iz g. 1234./5. i isprava županu Radoslavu iz g. 1254.) ili se ne slažu mišljenja o njihovoj originalnosti (usporedi kod Miklošića i Stojanovića bilješke o ispravama kralja Stefana Vladislava iz god. 1238./40., kralja Uroša I. iz g. 1252. i Dubrovačke općine kralju Urošu I. iz g. 1254.).

Imade jedna isprava, koja se sve do novijega vremena smatrala originalnom ispravom kralja Stefana Prvovjenčanog. To je povelja o trgovini, koju je izdao Miklošić pod br. 20, a Stojanović pod br. 5. Obadvojica tvrde, da joj je pečat otpao. Čremošnik je međutim posumnjao u njezinu originalnost i dokazao, da ova isprava bez pečata nije original, već koncept iz treće četvrti XIII. stoljeća.¹³ Ovakvo kritičko stanovište treba zauzeti i prema lenjingradskom primjerku Kulinove isprave, jer ni na njemu nije bilo pečata.¹⁴ Rešetar se doduše pozivlje na mišljenje profesora Ottenthala, da ovakva isprava nije trebala pečata, jer ga nadomještava zaključna formula dijaka Radoja.¹⁵ Ali sličnu formulu ima i isprava bana Mateja Ninoslava iz g. 1232./5. (datiram je prema Kosu i Čremošniku), koju je pisao njegov dijak Desoje, pa je ipak na njoj bio obješen pečat. Čremošnik, koji u spomenutoj raspravi o bosanskim i humskim poveljama posvećuje naročitu pažnju pečačenju isprava, prelazi šutke preko činjenice, da lenjingradski, kao ni druga dva primjerka Kulinove isprave, nije imao pečata, iako bi o tome i te kako trebalo voditi računa.

Budući da diplomati i paleografi nisu posumnjali u originalnost lenjingradskog primjerka Kulinove isprave, načeli su to pitanje filolozi, kojih se rad kod izdavanja isprava i ocjenjivanja njihove origi-

¹³ G. Čremošnik, Studije iz srpske paleografije i diplomatike, Glasnik Skopskog naučnog društva, Knjiga XXI, Skoplje 1940, str. 8—11.

¹⁴ Uspor. I'inski, o. c., str. 15—16.

¹⁵ O. c., str. 152.

nalnosti često malo cijeni. U pitanju originala Kulinove isprave zauzeo je Belić još g. 1936. kritičko stanovište riječima: »Da li je dubrovački tekst — taj prvobitni prevod (t. j. original, napomena pisca) ili prepis sa njega iz docnijega vremena, to je zasebno pitanje...«¹⁶ Budući da se kasnije nitko, koliko mi je poznato, nije kritički osvrtao na to pitanje, pokušat ću, da na temelju dosadašnjih znanstvenih rezultata i svoga vlastitog istraživanja svestrano prikažem sve, što je potrebno, da se ono pravilno postavi i riješi.

I. PRVI POSTANAK I DIPLOMATSKI OBLIK KULINOVE ISPRAVE

Postanak ugovora sa zakletvom

Da se točno odredi odnos sačuvanih primjeraka prema originalu Kulinove isprave, potrebno je prije svega ispitati njezin postanak i diplomatički karakter. Kulinova isprava prema Kosovoj ocjeni imade sve bitne oznake ugovora sa zakletvom, što ih je potkraj XII. i u prvoj polovici XIII. stoljeća Dubrovačka općina sklapala sa svojim susjedima.¹⁷ Sklapanje takvih ugovora bilo je posljedica diplomatskih pregovora, koji u svim slučajevima nisu jednako tekli, jer je inicijativa mogla doći od jedne ili od druge ugovorne strane, a i tok samih pregovora mogao je biti različit. Iz sačuvanih dokumenata možemo približno rekonstruirati tok pregovora i način postanka samo nekih isprava. Tako je na primjer ispravi Dubrovačke općine kralju Stefanu Vladislavu iz g. 1234./5. i ispravi kralja Stefana Vladislava Dubrovačkoj općini iz iste godine prethodio u Dubrovniku sastavljen latinski koncept obadviju isprava.¹⁸ Taj koncept odnijeli su dubrovački poslanici kralju Stefanu Vladislavu, na čijem je dvoru bio redigiran ćirilski tekst isprave Dubrovačke općine, koji se u pojedinostima razlikovao od koncepta. Original te dubrovačke isprave potvrđen je u Dubrovniku i poslan kralju Stefanu Vladislavu. Tek poslije primitka dubrovačke isprave bila je na dvoru kralja Stefana Vladislava sastavljena i potvrđena njegova isprava, koja je bila predložena u drugom dijelu latin-

¹⁶ O. c., str. 228 u napomeni.

¹⁷ O. c., str. 42—46.

¹⁸ Uspor. Kos, o. c., str. 14—18. — Ćirilске tekstove (prijepis prve i original druge isprave) štampao je Miklošić na str. 22—23 i 25, a Stojanović na str. 12—14; latinski koncept zajedno s prijepisom ćirilске isprave Dubrovačke općine štampao je Smičiklas u III. svesku Diplomatičkog zbornika, Zagreb 1905, str. 427—431.

skog koncepta. (Kos je stavlja u istu godinu kao i dubrovačku ispravu, a Stojanović u g. 1238.).

Kod ostalih ugovora sa zakletvom iz prve polovice XIII. stoljeća ne može se tako vjerno pratiti procedura ugovaranja. Da su i drugi takvi ugovori bili posljedica diplomatskih pregovora, i da je procedura izmjene diplomatskih akata bila otprilike ista, vidi se iz sačuvanih isprava o ugovoru između Dubrovačke općine i župana Radoslava iz g. 1254.¹⁹ Od ovoga ugovora sačuvane su dvije jednake originalne ćirilske isprave župana Radoslava (jedna od dubrovačkog anonimnog notara, a druga vjerojatno od Radoslavljeva pisara) i jedan koncept ćirilske dubrovačke isprave.²⁰ Prema tome je i u ovom slučaju prije pisanja definitivnih isprava bio načinjen koncept. Tako se vjerojatno postupalo i kod ostalih ugovora sa zakletvom.²¹

Diplomatički karakter isprava bez sumnje je polazna točka kod ocjenjivanja njihova postanka i njihove originalnosti. No da se o tome izreče konačan sud, potrebno je proučiti i njihovu paleografiju, grafiju i jezik. Kao primjer navest ću ispravu velikog župana Stefana, koja je nastala između g. 1214. i 1217., a sačuvana je u originalu i latinskom prijevodu.²² Upada u oči, da je ovu ćirilsku ispravu pisao dubrovački anonimni notar, koji je inače pisao samo dubrovačke isprave (isprave Dubrovačke općine kralju Stefanu Vladislavu iz g. 1238./40. i kralju Urošu I. iz g. 1243.), ili prijepise (prijepis isprave kralja Uroša I. iz g. 1252.), ili duplikate (duplikat isprave župana Radoslava iz g. 1254.), ili takve isprave, koje su sastavljene u Dubrovniku u prisutnosti druge ugovorne stranke (ispravu bana Mateja Ninoslava iz g. 1240. i njezinu obnovu iz g. 1249. te ispravu Krajinjana iz g. 1248.; u posljednja dva slučaja imena bosanskih plemića, odnosno Krajinjana, pisali su njihovi pisari). Ako se ova Stefanova isprava usporedi s drugim ispravama, koje potječu od dubrovačkog anonimnog

¹⁹ Uspor. Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, str. 136—139.

²⁰ Original Radoslavjeve isprave, koju je pisao dubrovački anonimni notar, štampao je Stojanović na str. 25—28 s varijantama drugoga originala, koji je Miklošić na str. 44—45 preštampao iz Srpskih spomenika Karano-Tvrtkovića. Da ni Stojanović ni Miklošić nisu vidjeli ovaj drugi, ukradeni original, može se zaključiti iz njihovih bilježaka na kraju štampanog teksta. — Koncept isprave Dubrovačke općine štampao je Miklošić na str. 42—43, a Stojanović na str. 24—25.

²¹ Uspor. Kos, o. c., str. 24—26 i Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, str. 139.

²² Original je štampao Stojanović na str. 3, a latinski prijevod zajedno s originalom Smičiklas u III. svesku Diplomatičkog zbornika na str. 140—141.

notara, vidi se, da u njoj tako reći nema onih grafijskih i jezičnih osobina, koje su karakteristične za ovoga pisara (miješanje samoglasnika *ě* i *e*, zamjena poluvokala *ь* samoglasnikom *e*, miješanje rodova i padeža kod imenica i pridjeva). Prema tome može se s priličnom sigurnošću zaključiti, da je tu ispravu dubrovački anonimni notar prepisao iz isprave, koja je bila pisana pravilnom grafijom i jezikom. — Imajući u vidu sve te činjenice pokušat ću najprije na temelju diplomatske i stvarne analize ustanoviti način postanka Kulinove isprave.

Postanak isprave Kulina bana

Kulinova isprava nije samo prva isprava, nego i prvi ugovor sa zakletvom na hrvatskom jeziku, koji je izašao iz dubrovačke kancelarije. Za razliku od drugih ćirilskih ugovora sa zakletvom iz toga vremena on je dvojezičan, jer u njemu dolazi najprije latinski, a iza njega hrvatski tekst. Svaki tekst za sebe predstavlja formalno potpun ugovor, ali postoje među njima stvarne razlike. Hrvatski tekst nije prijevod, već slobodno ponavljanje latinskoga teksta, jer je u njemu rečenica (citiram lenjingradski primjerak) i *pravь goi drъžati sь vami*, i *pravu věru* 5—6, lat. (et) *recta(m) uob(is)cu(m) pace(m) manutene(re)*, (et) *amicitia(m) uera(m)* 3—4²³ proširena izrazom *dokola sьmь živь* 6, a između izraza *svoevь volovь poklonь* 11 te izraza *i dokolě u mně budu* 12—13 dodana je rečenica *i da imь ne bude odь moiьь čstьnikov sile* 11—12, koje nema u latinskom tekstu. U hrvatskom tekstu izostavljena je samo riječ *am(en)*, koja dolazi u latinskoj verbalnoj invokaciji. Samo u hrvatskom tekstu dolazi zaključna formula s imenom dijaka Radoja i datiranjem isprave. S obzirom na sve te činjenice latinski tekst je genetički ipak koncept ili u Dubrovniku sastavljen prethodni akt u odnosu prema definitivnom hrvatskom tekstu, koji je redigiran na dvoru bana Kulina. Stvarno se tek na ovaj tekst ban Kulin zakleo, pa bi on sam mogao predstavljati njegovu ispravu, a to se ne bi moglo reći o latinskom tekstu. Treba uopće postaviti pitanje, da li su se obadva teksta nalazila u originalu Kulinove isprave. Sva tri sačuvana primjerka imaju latinski tekst. Kako oni nisu prepisivani jedan iz drugog, što će se kasnije ustanoviti, treba pretpostaviti, da je tako bilo i u originalu, iz koga su prepisani

²³ U citatima latinskog teksta stavljam u okrugle zagrade one dijelove riječi, koji nisu ispisani slovima, nego su označeni kraticama ili kakvim drugim znakovima. U citatima hrvatskoga teksta stavljam u okrugle zagrade ispuštene dijelove onih riječi, koje nad sobom imaju title.

t. zv. stariji i mlađi prijepis, a lenjingradski primjerak mogao mu je služiti kao koncept.

Navedene razlike između latinskoga i hrvatskoga teksta dokazuju, da definitivni hrvatski tekst nije običan prijevod latinskog koncepta. Rečenice *dokola sьmь živь te i da imь ne bude odь moih čьstьnikovь sile* ne predstavljaju doduše poseban zahtjev, već samo upotpunjuju pojedine točke ugovora, ali su unesene u njegov tekst vjerojatno po želji dubrovačkih poslanika. Jamačno su se kod sklapanja ugovora prije pisanja definitivnog teksta vodili pregovori o pojedinim njegovim točkama, pa su dubrovački poslanici zatražili, da se u ugovoru i te činjenice točno fiksiraju. U vezi s tima dopunama treba istaknuti, da definitivni hrvatski tekst ugovora ne čini utisak, da je nasumce preveden s latinskoga. Za pojedine latinske riječi tražen je adekvatan hrvatski izraz; u drugim slučajevima latinske su riječi opisivane, da se izbjegne nejasnoća: tako latinski izrazi *moercantes, seu habitantes, u(e)l. transeuntes* opisani rečenicama *trьgujuke, godě si kto hoke krěvati, godě si kto mine* 8—9. S obzirom na sve te činjenice treba računati s mogućnošću, da je prije pisanja definitivnoga teksta ugovora sastavljen i hrvatski koncept, koji se donekle razlikovao od latinskog koncepta. Taj hrvatski koncept mogao je nastati već u Dubrovniku, ali je vjerojatnije, da je nastao tek na dvoru bana Kulina. Ban Kulin imao je razloga, da unaprijed vidi, odnosno čuje, kako će glasiti definitivni tekst ugovora. Ukoliko je ova pretpostavka opravdana, vidjet će se kod paleografske, grafijske i jezične analize sačuvanih primjeraka Kulinove isprave.

II. PALEOGRAFIJSKE OSOBINE SAČUVANIH PRIMJERA KULINOVE ISPRAVE

Opći karakter ćirilskoga pisma u ispravama XII. stoljeća

Na temelju analize diplomatskoga oblika i sadržaja Kulinove isprave može se pretpostaviti, da dubrovačka kancelarija nije samo izradila njezin latinski tekst, nego da su njezini predstavnici sudjelovali i kod izradbe i formulacije hrvatskoga teksta, koji je pisao Kulinov dijak Radoje. Ako s tom mogućnošću računamo kod analize paleografije, grafije i jezika sačuvanih primjeraka, uočiti ćemo neke činjenice, koje su izmakle dosadašnjim istraživačima. Radi kratkoće i preglednosti označit ću u daljem prikazivanju sva tri sačuvana primjerka

Kulinove isprave slovima, i to lenjingradski primjerak ili t. zv. original, štampan kod Iljinskoga, označit ću slovom A, t. zv. mlađi neštampan prijepis slovom B, a t. zv. stariji prijepis, štampan kod Miklošića, slovom C. Zašto t. zv. mlađi prijepis označujem slovom B, a t. zv. stariji prijepis slovom C, a ne obratno, objasniti ću prigodom analize njihove paleografije i grafije.

Paleografijske osobine pojedinih primjeraka Kulinove isprave nisu još do danas točno proučene. Paleografijski prikaz pisma primjerka A dao je Iljinski u raspravi uz njegovo kritičko izdanje.²⁴ Već je Rešetar konstatirao, da taj prikaz ne zadovoljava, jer ne daje opću karakteristiku samoga pisma.²⁵ Pojedina slova ovoga primjerka (k, w, n, u, a, ч ж. ѡ ѣ i ѡ) opisao je kasnije Kuljbakin u vezi s pismom Mirosavljeva evanđelja i ustanovio, da njihovi oblici odgovaraju oblicima ustavnog pisma XI. i XII. stoljeća, iako se po njegovu mišljenju opći karakter pisma primjerka A dosta razlikuje od pravoga crkvenog ustava.²⁶ U čemu je ta razlika, Kuljbakin nije objasnio. Analizom pisma primjeraka B i C sve do novijega vremena nije se nitko približio bavio. Iako se pismo ovih dvaju primjeraka ne razlikuje bitno od pisma primjerka A, oni su smatrani znatno mladima. Rešetar je na pr. na osnovu pisma, koje ni on nije podvrgao iscrpnoj paleografijskoj analizi, obadva primjerka stavio u drugu polovicu XIII. stoljeća.²⁷ Da je ova pretpostavka bez temelja, može se zaključiti već iz činjenice, da u to vrijeme nije imalo smisla prepisivati Kulinovu ispravu. Njezini su prijepisi, kako je to dobro opazio Čremošnik, imali tu svrhu, da služe kao uzorak za sastavljanje kasnijih ugovora.²⁸ Kao takvi oni su mogli biti aktuelni potkraj XII. i na početku XIII. stoljeća (u vrijeme pisanja isprave velikoga župana Stefana iz g. 1214./17. i vjerojatno još nekih drugih isprava iz istoga vremena). Da postanak primjerka B treba prenijeti u to vrijeme, utvrdio je Čremošnik u spomenutoj raspravi Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. Čremošnik je ustanovio, da je latinski tekst primjerka B pisao isti pisar, koji je napisao nedatiranu zakletvu panhipersevasta Dimitrija, feudalnog gospodara Kroje, za dubrovačke trgovce u početku XIII. stoljeća. Prema svim znacima ovaj je pisar kao dubrovački notar bio nasljednik dijakona

²⁴ O. c., str. 14—16.

²⁵ O. c., str. 150—151.

²⁶ St. M. Kuljbakin, *Paleografska i jezička ispitivanja o Mirosavljevom jevanđelju*, Sremski Karlovci 1925, str. 8—21.

²⁷ O. c., str. 153.

²⁸ O. c., str. 113—114.

Marina u vremenu između 1199. i 1206. godine.²⁹ Ova konstatacija omogućava točnije datiranje primjerka B, a isto tako i primjerka C, koji se po oblicima slova i općem karakteru pisma ne razlikuje mnogo od njega. Prema tome su sva tri primjerka A, B i C nastala otprilike u isto vrijeme, a kako će se kasnije vidjeti, i u istoj sredini. Za prvi i drugi primjerak utvrđeno je, da je njihov latinski tekst nastao u dubrovačkoj kancelariji, a kod trećeg primjerka moći će se približno odrediti mjesto postanka tek na osnovu analize njegove grafije.

Činjenica, da su sva tri primjerka Kulinove isprave nastala otprilike u isto vrijeme i u istoj sredini, omogućava dublji uvid u karakter i način oblikovanja njihova pisma. Već sam spomenuo, da je prema Kuljbakovu mišljenju pismo primjerka A ustavno, ali da se njegov opći karakter dosta razlikuje od pravog crkvenog ustava. To se može reći i za pismo primjeraka B i C. No u čemu je ta razlika? Na to pitanje moći ćemo najlakše odgovoriti, ako uzmemo u obzir karakter ovih spomenika i sredinu, u kojoj su oni nastali. U samome Dubrovniku, kao i na čitavom Jadranskom primorju, vladala je u XII. stoljeću latinska kultura. Latinica je na tome području bila glavno pismo, pa možemo pretpostaviti, da je i jedan dio ćirilskih pisara svoje osnovno pisarsko znanje stjecao u latinskim skriptorijima. Jamačno je među njima bilo takvih, koji su se jednako dobro služili latinskim i ćirilskim pismom. Svoje iskustvo i stečene navike u latinici primjenjivali su i na ćirilicu. Na taj način neka su ćiriliska slova dobila nešto drukčije oblike, a druga su postepeno iz dvolinijskog sistema prešla u četverolinijski. Čremošnik, koji se specijalno bavio proučavanjem ćirilskoga pisma u ispravama XII.—XIV. stoljeća, uveo je za to pismo novu terminologiju.³⁰ S njime se uglavnom složio i Vladimir Mošin. Prema Mošinovu mišljenju dubrovačka kancelarija bila je ono žarište, u kojem se na početku XIII. stoljeća pod utjecajem dubrovačkog anonimnog notara razvilo to novo oblikovanje ćirilskoga pisma (kancelarijska poluminuskula, iz koje je kasnije nastala kancelarijska minuskula). Tendenciju prema ovakovu oblikovanju vidi Mošin već u ćirilskom zapisu o signiranju Nemanjine latinske isprave iz g. 1186. i u ćirilskom pismu primjerka A Kulinove isprave.³¹ K ovim spomenicima treba pribrojiti i ćirilski zapis na kopiji Nemanjine isprave

²⁹ O. c., str. 110.

³⁰ Studije iz srpske paleografije i diplomatike, str. 1—8.

³¹ Uspor. Mošinovu ocjenu Čremošnikove rasprave Bosanske i humske povelje srednjega vijeka u Historijskom zborniku II, br. 1—2, Zagreb 1949, str. 319—321.

iz g. 1186., Nemanjinu hilendarsku povelju iz g. 1198/9. i primjerak B Kulinove isprave. Ćirilsko pismo spomenutih isprava imade mnoge zajedničke crte, tako da bi se moglo reći, da njihovi pisari nastavljaju tradiciju iste pisarske škole. Prema svim znacima ta je pisarska škola nastala na području, na kojem se pisalo latinicom i ćirilicom. Pisarske manire i način oblikovanja latinske minuskule izvršili su jak utjecaj i na oblikovanje ćirilskog pisma nabrojenih spomenika, iako se to kod svih isprava ne opaža u jednakoj mjeri. Neposredan utjecaj oblikovanja latinske minuskule najbolje se očituje u pismu zapisa na originalu Nemanjine isprave iz g. 1186., pa ću se njegovim pismom najprije pozabaviti.

*Prikaz ćirilskoga pisma u originalu Nemanjine isprave iz g. 1186.
i u Nemanjinoj hilendarskoj povelji iz g. 1198./9.*

Ćirilsko pismo originala Nemanjine isprave,³² ako se usporedi s ustavnom ćirilicom XII. stoljeća, čini se na prvi pogled nepravilno i nejednolično. No ako se pažljivo razmotri, odaje vještu i ispisanu ruku, koja je dobro poznavala elemente pisma i znala se njima pravilno služiti. Letimična analiza ovoga pisma upućuje na latinskog pisara, koji nije bio naviknut vući ravne, jednako debele crte i jednoliko zaobljene lukove, kao što je to bio slučaj u ustavnoj ćirilici. Kod malo pažljivijeg promatranja mogu se raspoznati tri glavne crte, pomoću kojih je pisar oblikovao većinu slova, i to: 1. debela uspravna crta s tankim početnim potezom nalijevo, koja prema potrebi može biti i kosa (ova crta nije nikada posve ravna, a ni jednako debela kao u ustavnoj ćirilici); 2. luk različito zaobljen i nejednake debljine i 3. tanka vodoravna crta. Ta tri elementa mogu se raspoznati i u pismu glavnoga pisara Miroslavljeva evanđelja, koji je također svoje pisarsko znanje stekao u latinskom skriptoriju.

Upotreba samo triju crta nužno je dovodila do izjednačivanja pojedinih slova, odnosno njihovih dijelova. Tako se na pr. u zapisu originala Nemanjine isprave, kao u mnogim spomenicima ustavne ćirilice oblikuju jednako slova e i c. Obadva slova sastoje se od slabo zaobljena luka, koji na gornjem kraju imade kvačicu ili zadebljanje. Ova kvačica, kao što se to jasno vidi u prvoj riječi *se*, zatim u riječima *veli* i *knezь*, oblikovana je posebnim potezom pera. Slovo c razlikuje se od slova e samo u tome, što nema jezičca. No pored toga se u ovom

³² Uspor. sliku na kraju rasprave i kod Stojanovića sliku br. 1.

zapisu oblikuju jednako i neka druga slova. Tako se na pr. osnovni dio slova **д** oblikuje na isti način kao i slovo **л**, samo mu je dodana podnica sa samostalno izvedenim nožicama, a slovo **м** oblikovano je kao dvostruko **л**. Petlja poluvokala **ь** i slova **ѣ** izvodi se na posve isti način, a sastoji se od luka i tanke vodoravne crtice. Slovo **в** sastoji se od dviju okomitih crta, jedne ravne, a druge slomljene; kutove među njima zatvaraju dvije vodoravne crtice, koje su tanke kao i kod nekih drugih slova (**з, и, п, ъ** i **ѣ**).

Ne treba posebno dokazivati, da je ovakva težnja za izjednačivanjem oblikovanja pojedinih ćirilskih slova posljedica utjecaja latinskoga pisma. Navike, koje su pisari stekli u pisanju latinske minuskule, silile su ih, da traže što jednostavniji i što uniformniji način izvođenja pojedinih ćirilskih slova. Njihovo pismo, koje je u početku imalo duktus latinske minuskule, postepeno je sve više poprimalo karakter ćirilskoga pisma, ali je sačuvalo neke osnovne elemente, po kojima se razlikovalo od tadašnje ustavne ćirilice. Na taj način počelo se formirati novo pismo, t. zv. kancelarijska poluminuskula. Njezin je izraziti predstavnik dubrovački anonimni notar iz prve polovice XIII. st. Ćirilsko pismo navedenih isprava iz četvrte četvrtine XII. i prve četvrtine XIII. stoljeća predstavlja prijelaznu fazu od crkvenog ustava do kancelarijske poluminuskule. Pismo tih isprava pokazuje i neke druge zajedničke crte, pa sam već naprijed spomenuo, da njihovi pisari nastavljaju tradicije iste pisarske škole. Prema mome mišljenju tu školu najbolje predstavlja pismo Nemanjine hilendarske povelje iz g. 1198./9. Analiza toga pisma omogućava bolji uvid u pismo primjerka A Kulinove isprave, pa ću se njime pozabaviti malo opširnije.

Pismo Nemanjine hilendarske povelje prikazao je još g. 1914. Lavrov u svojoj ćirilskoj paleografiji.³³ Njegov opis pojedinih slova uglavnom je točan, ali uza sve to njihovo detaljno proučavanje iznosi na svijetlo i činjenice, kojih Lavrov nije primijetio. Radi toga ću ovdje azbučnim redom ukratko prikazati sva ona slova, koja su karakteristična za samu Nemanjinu hilendarsku povelju, za čitavu skupinu isprava, o kojima govorim, ili samo za neke od njih. Naročito ću istaknuti one osobine, koje nalazimo i kod ćirilskih slova u originalu Nemanjine isprave iz g. 1186., jer prema svim znacima obadva pisma potječu od istoga pisara. Pored toga ću se osvrnuti i na pojedina slova makedonskog Dobromirova evanđelja iz XII. stoljeća, jer njegovo

³³ P. A. Lavrov, Paleografičeskoe obozrenie kirillovskago pisma, Enciklopedija slavjanskoj fililogii, Vypusk 4, 1, Petrograd 1914, str. 324—325.

pismo imade mnoge zajedničke crte s pismom navedene skupine isprava te u neku ruku predstavlja uzorak crkvenog pisma, iz kojega se razvilo ovo drugo pismo. No da se pravilno ocijeni oblik, duktus i način oblikovanja pojedinih slova Nemanjine hilendarske povelje, potrebno je prije svega spomenuti neke opće crte samoga pisma.

Već je Lavrov istaknuo kao glavna svojstva ovoga pisma, da su kod pojedinih slova zaobljene crte, koje su u ćirilici inače ravne, da sva slova ne počinju od donje linije srednjega prostora, a mnoga od njih imadu nalijevo tanke vodoravne crtice. Sva ta svojstva imade i ćirilsko pismo originala Nemanjine isprave iz g. 1186., ali je uza sve to opći izgled jednoga i drugoga pisma različit. U pismu ćirilskog zapisa Nemanjine isprave, kako je već spomenuto, na prvi pogled upada u oči obli duktus latinske minuskule, naprotiv pismo Nemanjine hilendarske povelje, iako potječe od istoga pisara, kako će se vidjeti kasnije, imade uglavnom ćirilski duktus: njegove su crte u većini slučajeva ravne, a lukovi pravilno zaobljeni. Ali to nije sve, što čini opću karakteristiku ovoga pisma. Drugo je njegovo važno svojstvo velika sloboda u oblikovanju pojedinih slova, upravo traženje posebnog, individualnog, u svakom slučaju jednostavnijeg načina oblikovanja nego u ustavnoj ćirilici. Analiza pojedinih slova osvijetlit će konkretno ove činjenice.³⁴

U Nemanjinoj hilendarskoj povelji opažaju se uglavnom dva tipa slova *л*. Kod prvoga tipa stablo je u svojem gornjem dijelu savinuto u luk otvoren nalijevo i zalazi duboko u donji prostor. Petlja ovoga slova obično je sitna, lijepo zaobljena i priljubljena uz gornji dio stabla, nešto niže od samoga vrha. Kod drugoga tipa stablo je ravno i položeno koso nadesno. Na gornjem kraju ono često imade tanku vodoravnu crticu nalijevo, a donjim krajem obično ne zalazi u donji prostor. Ovo slovo obično imade dugoljastu petlju, koja je obješena o gornji kraj stabla. Kod nekih slova ovoga drugoga tipa petlja je obješena lijevim krajem o vodoravnu crticu, koja je u tom slučaju prilično duga, a desnim krajem o stablo. Obadva tipa slova *л*, drugi dosta rijetko, dolaze i u Dobromirovu evanđelju, samo što njihovo stablo nikada ne zalazi u donji prostor, a drugi tip nema vodoravne crtice nalijevo.³⁵ U originalu Nemanjine isprave slovo *л* prvoga tipa dolazi u prvoj riječi *podpisahъ* i u riječima *županъ* i *miroslavъ*, a slovo *л*

³⁴ Kod analize pojedinih slova služim se litografskim snimkom u knjizi Dimitrija Abramovića, Sveta Gora sa strane vere, hudožestva i povestnice, Beograd 1848. Jedan dio ovoga snimka nalazi se na kraju rasprave.

³⁵ Uspor. slike kod Lavrova, o. c., str. 54—59.

drugoga tipa u drugoj riječi *podъpisahъ*, ali bez tanke vodoravne crtice nalijevo. Na slovo *а* prvoga tipa često također podsjeća isto slovo dubrovačkog anonimnog pisara iz prve polovice XIII. stoljeća, samo što njegovo *а* redovito zalazi i u gornji prostor.³⁶

Slovo *к* karakteristično je po svome stablu i njegovoj petlji, koja se pravi na isti način kao i petlja slova *б*, prve polovice slova *ы* i *ѣ*, a sastoji se od luka i tanke vodoravne crtice. Gornji dio stabla ovih slova, izuzevši slovo *к*, redovito imade tanku vodoravnu crticu nalijevo. Njegov donji dio često je savinut također nalijevo, naročito kod nekih slova *б* i *ѣ*, tako na pr. u riječima *pravedъnikъ* 24—25 (drugo *б*), *grěšnikъ* 25 (prvo *б*), *въ* 25, *kirъ* 35 i *dědomъ* 8 (slovo *ѣ*), te čini s petljom istokračan trokut, na koji kao da je nastavljen gornji dio stabla. U riječima *sijuвъ* 8 i *dъva* 57 slovo *ѣ* sastoji se samo od takva trokuta, koji na svom vrhu imade tanak luk savinut nalijevo, a sličan je stablu slova *д* bez nožica, samo je nešto manji. Slično je izvedeno i prvo slovo *б* u riječi *mbzdovъzdatelъ* 23—24, a u riječi *sudъstvo* 58 imade oblik osmice, nezatvorene u gornjem lijevom uglu. Mjesto slova *ы* dolazi u nekoliko primjera slovo *и* s kružićem ili trokutićem na donjem kraju lijeve okomite crte, tako u riječima *vladiky* 5—6, *štedry* 23 i *krbъstieňsky* 39. Vodoravna crta slova *ѣ*, koja siječe stablo, koji put je bez privjesaka na krajevima, tako u riječima *neizměrněi* 7 (prvo *ѣ*), *dědinu* 11, *vъzdelěvati* 17, *brěme* 21, *sъplěskaniě* 23 (drugo *ѣ*), *grěšnikъ* 25, *mbně* 25, *prěs(ve)těi* 30 (prvo *ѣ*) i drugdje. Na isti način kao u Nemanjinoj hilendarskoj povelji oblikovana su slova *б* i *ѣ* i u originalu Nemanjine isprave iz g. 1186., a vodoravna crta slova *ѣ* u drugoj riječi *ězъ* također nema privjesaka na kraju.

Slovo *в* oblikuje se u Nemanjinoj hilendarskoj povelji kao i u originalu Nemanjine isprave iz g. 1186. te se sastoji od dvije okomite crte, od kojih je desna slomljena, a kutove među njima zatvaraju dvije tanke vodoravne crte. Ali je i lijeva crta često savinuta nalijevo, katkada u tolikoj mjeri (na pr. u riječima *ovi* 2, *nраву* 5, *svoeju* 6, *vъčbtenъ* 18 i drugdje), da imade oblik gore i dolje odsječene osmice ili uspravnog *г* hrvatske glagoljice. Stablo slova *г* također je često savinuto nalijevo i svojim donjim krajem zalazi u donji prostor.

Posebnu pažnju zaslužuje oblikovanje slova *д*, o kome je već naprijed bilo govora. Već je Lavrov primijetio, da se u Nemanjinoj hilendarskoj povelji stablo ovoga slova produžuje u nožice, ali to se događa samo u nekim slučajevima, dok se većina slova *д* oblikuje na

³⁶ Uspor. kod Stojanovića sliku br. 4.

drugi, ali ne uvijek isti način. Oblikovanje ovoga slova u kopiji Nemanjine isprave iz g. 1186., u Nemanjinoj hilendarskoj povelji, u primjerku A Kulinove isprave te u kasnijoj kancelarijskoj poluminskuli i minuskuli najbolje ćemo razumjeti, ako pođemo od ustavnoga slova *д*. U kaligrafskom crkvenom ustavu ovo se slovo sastoji od pet crta: dva kraka stabla, koji stoje na vodoravnoj podnici, a na ovu su privješene dvije nožice. Tako ga oblikuje na pr. pisar teksta Miroslavljeva evanđelja. Ali kod rubrikatora Gligorija opaža se težnja za jednostavnijim oblikovanjem ovoga slova. U nekim slučajevima, tako na pr. u riječi *doždь* 358a 8 i drugdje,³⁷ oblikuje ga s dva poteza pera: jednim potezom desni krak, i desnu nožicu, a drugim potezom lijevi krak, lijevu nožicu i podnicu. U pojedinim primjerima Dobromirova evanđelja susrećemo se s nešto drukčijim oblikovanjem slova *д*. U ovom spomeniku slovo *д*, kao i u Nemanjinoj hilendarskoj povelji i u primjerku A Kulinove isprave, redovito ostaje u srednjem prostoru zajedno sa svojim nožicama, samo je nešto veće od ostalih slova, a oblikuje se na dva načina. U prvom slučaju izvodi se jednim potezom pera lijevi krak i lijeva nožica, drugim potezom desni krak, koji je nešto kraći od lijevoga, a trećim potezom podnica i desna nožica. U drugom slučaju obadva su kraka kraća, pa se podnica i obadvije nožice prave jednim potezom pera.

Sva tri načina oblikovanja slova *д* (Gligorijev način u Miroslavljevu evanđelju i obadva načina Dobromirova evanđelja) dolaze i u Nemanjinoj hilendarskoj povelji, a povrh toga i četvrti način, koji spominje Lavrov. U pojedinim slučajevima teško je doduše odrediti postanak ovoga slova, ali imade primjera, gdje se dosta jasno razabira njegov način oblikovanja. Pisar Nemanjine hilendarske povelje redovito je najprije povukao vodoravnu crticu i desni krak. Drugim potezom pera izveo je lijevi krak, lijevu nožicu i podnicu u riječima *stado* 3, *pradědomь* 8, *danovь* 12, *trudomь* 15, *nedostoинь* 34—35 i drugdje. U pojedinim slučajevima izvevši podnicu ponovo je prevlačio preko desne nožice. U riječima *odvьsuda* 16 i *radovo* 58 načinio je desni krak nešto kraći, pa je drugim potezom pera izveo lijevi krak, lijevu nožicu, podnicu i desnu nožicu. No u većini takvih slučajeva izvukavši lijevi krak i lijevu nožicu dignuo je pero i posebnim potezom izvukao podnicu i desnu nožicu, tako u riječima *буду* 18, *divьно* 27 i drugdje. Napokon je u nekim slučajevima načinio obadva kraka kraća, pa je podnicu i nožice izveo jednim potezom pera (ukoliko nije

³⁷ Uspor. Lj. Stojanović, Miroslavljevo jevanđelje, Beč 1897.

nožice izvodio posebno), tako u riječima za *koimžde* 57, *odь* 61 i drugdje. Četvrti način oblikovanja, t. j. da se krakovi stabla produžuju u nožice, a podnica se izvodi posebnom vodoravnom crticom, dolazi u riječima *vladiky* 2, *utvrđi* 4, *kogožde* 5, *razdělivь* 5, *dědomь* 8, *utvrđihь* 11, *suda* 18 i drugdje. Kako sam već spomenuo, u pojedinim slučajevima teško je odrediti način oblikovanja slova д. S toga razloga za prva tri načina navodim samo najsigurnije primjere, a za četvrti način nije potrebno navoditi više primjera.

Slova *ε* i *c* oblikuju se u Nemanjinoj hilendarskoj povelji na isti način kao i u zapisu originala Nemanjine isprave iz g. 1186., a sastoje se od slabo savijena luka, koji na gornjem kraju obično imade kvačicu. Ova kvačica u mnogim slučajevima imade tanku vodoravnu crticu nalijevo, koja se vrlo lijepo vidi u riječima *komužde* 3, *dastь* 3, *stroe* 9, *въ svētěmь* (sic!) 10, *odvьsuda* 16, *srь(dь)cemь* 21 i drugdje. Ovakva slova s kvačicom, kako je to već spomenuto kod analize ćirilskoga pisma u originalu Nemanjine isprave, mogao je pisar oblikovati s dva poteza pera. Čini se, da ipak u većini slučajeva, pošto je izveo kvačicu, nije podigao pera, već je odmah dalje povukao luk, koji je obično završio naglim zaokretom pera nadesno gore. Kod slova *ε* dodao je pisar u sredini luka tanak jezičac u obliku čekića. Slovo *c* u većini slučajeva imade više ili manje vidljivu kvačicu ili zadebljanje. Naprotiv slovo *ε* u nekim primjerima nema na gornjem kraju kvačice ni zadebljanja, tako na pr. u riječima *grьke* 4, *ugre* 4, *sie* 9, *krьštenь* 10, *se* 17, *mene* 20, *semu* 33 i drugdje. Uz slova *ε* i *c* spomenut ću i slovo *κ*, koje se sastoji od okomite crte i luka, koji se nikada ne dotiče ove crte. Okomita crta slova *κ* imade isti oblik kao i prva okomita crta slova *и*, a luk je na prvi pogled sličan luku slova *ε* i *c*. Ipak taj luk u svim slučajevima čuva svoj karakterističan oblik te nema posebne kvačice, a gornji mu je dio jače zaobljen nego donji.

Slovo *ж*, kako je već ustanovio Lavrov, sastoji se u Nemanjinoj hilendarskoj povelji od triju crta, koje se sijeku u jednoj točki; srednja okomita crta je debela, a kose crte su tanke i na krajevima katkada zadebljane ili savinute. Ipak imade i nekoliko primjera, u kojima je slovo *ж* izvedeno na poseban, individualan način, tako na pr. u riječima *komužde* 3, *těmže* 6, *semuže* 32, *eže* 37, *nikakože* 40 i *nikotoriže* 41. Čini se, da je u ovim riječima slovo *ж* oblikovano na taj način, što je pisar jednim potezom pera povukao lijevi krak i luk savinut prema dolje. Drugim potezom pera povukao je srednju uspravnu crtu i desni krak. Pojedina slova u nabrojenim riječima mogla su biti

izvedena i nešto drukčije, ali to se ne može sigurno ustanoviti. Na poseban način izvedeno je također slovo ж u riječi *župana* 34. — Slovo з u velikoj većini primjera nema posebnog repića, već mu se stablo zaobljuje u više ili manje pravilan luk, otvoren nadesno, i spušta se ispod donje osnovne linije. Tropotezno ж sa zadebljanjima ili privjescima na krajevima kosih crta i slovo з, kojemu se stablo produžuje u repić, nalazimo i u originalu Nemanjine isprave iz g. 1186. Obadva slova mogla su imati svoj uzor u istim slovima Dobromirova evanđelja.

Slova и, к, л, м, н и п u Nemanjinoj hilendarskoj povelji imadu dvije zajedničke osobine: vodoravni potez nalijevo na početku nekih uspravnih crta, a također zaobljenost uspravnih crta, koje su u ustavnoj ćirilici ravne. Tanku vodoravnu crticu nalijevo imade na gornjem kraju prva uspravna crta slova и i к, slovo л i prva polovica slova м, н i п. Povrh toga, kako je već spomenuto, ovu crticu imadu često i slova д, ъ i prva polovica slova њ, a također slovo о, koje se u takvim slučajevima oblikuje s dva luka. Nije moguće posve sigurno odrediti podrijetlo ove crtice, ali ne će biti na odmet spomenuti, da je tanka vodoravna crtica nalijevo početni potez kod izvlačenja crta beneventanskim perom. Na latinsku obrazovanost pisara upućuje i druga osobina navedenih slova, t. j. zaobljenost uspravnih crta, koje su u ćirilici inače ravne; takve su na pr. gotovo redovito druge uspravne crte slova и, п i њ, a u pojedinim slučajevima i okomite crte nekih drugih slova. Sva slova navedena u ovom odlomku oblikuju se na isti način i u zapisu u originalu Nemanjine isprave iz g. 1186. Posebno ističem oblikovanje slova и i п. Kod slova и karakteristično je u obadva spomenika, da je spojna crta zaobljena u blagi luk, a njezin početak izlazi nalijevo preko vrha lijeve uspravne crte. Čini se, da je ova crta zajedno s desnom uspravnom crtom izvedena jednim potezom pera, a drugim potezom lijeva uspravna crta. Tako su i kod slova п, što se može opaziti kod velikoga broja primjera, tanka vodoravna crta i desna uspravna crta izvedena jednim potezom pera, a drugim lijeva uspravna crta. Vjerojatno su i kod slova д, л i prve polovice slova м tanka crtica nalijevo i desni krak oblikovani jednim, a lijevi krak drugim potezom pera. Ovo izjednačivanje oblikovanja u pojedinim skupinama slova, kako sam već spomenuo, treba također pripisati latinskoj obrazovanosti pisara.

Većina ostalih slova Nemanjine hilendarske povelje (P sa sitnom glavicom, pravilno т, оу i њ, ф, х, ѡ, ѱ, ц, ш, ѣ, ю i љ) nemaju posebnog značenja kod određivanja karakteristike njezina pisma. Spomenut

ću samo slova **ђ** i **ч**. Slovo **ђ** dolazi samo jedamput u riječi *đurbgevo* 58. Ovo slovo slično je istome slovu u Vukanovu evanđelju. Imade oblo i nisko podnožje, iz sredine kojega se uzdiže uspravno stablo s početnim potezom nalijevo. Čitavo slovo nalazi se u srednjem prostoru. Slovo **ч** imade oblik plitke čašice, ali se čini, da je ova čašica izvedena s dva poteza pera, ukoliko nije jedna polovica čašice zajedno sa stablom izvedena jednim, a druga polovica čašice drugim potezom pera; uspor. primjere *člověkomъ* 8, *člověči* 8, *grbčbke* 13, *čislo* 18, *vlad(i)čice* 51, *hoča* 54 i druge.

Analizu pisma Nemanjine hilendarske povelje namjerice sam povezo s analizom pisma ćirilskoga zapisa u originalu latinske Nemanjine isprave iz g. 1186. Uspoređivanje jednoga i drugoga pisma dovodi do posve sigurnog zaključka, da je obadva spomenika pisao isti pisar: prvi vjerojatno na početku svoje ćirilске pisarske prakse, a drugi kao zreo i iskusan ćirilski pisar. Obadva pisma odaju vještu i sigurnu ruku, koja je već na početku imala ustaljene pisarske manire. Te su manire zadržane i u kasnijoj pisarskoj praksi, jer su gotovo sva slova azbuke u obadva spomenika oblikovana na isti način. Krupnija razlika postoji samo u oblikovanju slova **д**, ali ona se daje objasniti genetički. U zapisu originala Nemanjine isprave oblikovao je pisar ovo slovo na stariji način, kako je to bio običaj u starom crkvenom ustavu. Tokom godina upoznao se s novijim načinom oblikovanja slova **д**, koji je iz mlađih crkvenih spomenika ušao u tadašnji kancelarijski ustav, pa ga je tako oblikovao u Nemanjinoj hilendarskoj povelji. Ova razlika u oblikovanju slova **д** ne znači mnogo pored tolikih zajedničkih, često posve individualnih crta u oblikovanju pisma jednoga i drugog spomenika. Uspoređujući obadva pisma upoznajemo razvojni put, kojim je prošao pisar latinske obrazovanosti, dok se nije usavršio u dobroga ćirilskog pisara. Tim istim putem prolazili su i pisari svih triju sačuvanih primjeraka Kulinove isprave. Zbog toga analiza pisma Nemanjine hilendarske povelje omogućava bolji i jasniji uvid u pismo ove trojice pisara.

Prikaz pisma primjerka A Kulinove isprave

Ćirilsko pismo primjerka A Kulinove isprave, kako je to već naprijed istaknuto, imade mnoge zajedničke crte s pismom zapisa u originalu Nemanjine isprave iz g. 1186. i pismom Nemanjine hilendarske povelje. No da se ono pravilno ocijeni, potrebno je također ustanoviti njegov odnos prema pismu ćirilskog zapisa u kopiji Nemanjine

isprave iz g. 1186. Odnos ove kopije prema originalu točno je određen u raspravi Vinka Foretića »Ugovor Dubrovnikana sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina.«³⁸ Foretić doduše ne ulazi u pitanje autorstva latinskoga i ćirilskoga teksta jednoga i drugog dokumenta, ali je posve sigurno, da je latinski tekst originala i kopije pisao dubrovački notar dijakon Marin. Ćirilski zapis o signiranju originala, kako sam to malo prije utvrdio, pisao je Nemanjin pisar, i to crnilom različitim od onoga, kojim je pisan latinski tekst, sastavljen u Dubrovniku u prisutnosti Nemanjinih izaslanika. Posve isti zapis o signiranju imade i navedena kopija Nemanjine isprave, te se ova kopija na prvi pogled ne razlikuje od originala, iako se ćirilsko pismo kopije dosta razlikuje od pisma originala. Kako je zapis kopije pisan istim crnilom kao i latinski tekst, nije isključena mogućnost, da i on potječe od dijakona Marina, t. j. da je ovaj falzifikat u cijelosti izradio dijakon Marin. Analizom ćirilskoga pisma ovoga zapisa i njegove srodnosti s latinskim i ćirilskim pismom primjerka A Kulinove isprave utvrdit će se, ima li konkretnih činjenica, koje govore za ovu pretpostavku.

Ćirilsko pismo kopije Nemanjine isprave iz g. 1186. na prvi pogled dosta se razlikuje od pisma originala.³⁹ Duktus ovoga pisma uglavnom je ćirilski, t. j. crte pojedinih slova jednako su debele i ravne, pa se ono u prvi mah čini pravilnije od pisma originala. Ali ako se ovo pismo malo bolje prouči, vidi se, da potječe od nevješta pisara, koji nije dovoljno vladao svim elementima ćirilskoga pisma. Kao primjer mogu se uzeti slova κ i ε. Ustavno ćirilsko κ, kao što je poznato, sastoji se od dviju uspravnih crta, od kojih je prva ravna, a druga imade više ili manje oštro koljeno. Ova druga crta obično ima na gornjem kraju kvačicu, koja je u originalu Nemanjine isprave, kako se čini, izvedena posebnim potezom pera. Pisar zapisa u kopiji Nemanjine isprave oblikuje slovo κ s dvije gotovo jednako duge kose crte, od kojih druga na gornjem kraju imade pristavljenu kvaku. Ova je kvaka vrlo velika i s crtom, na koju je pristavljena, čini oštro koljeno. Na taj način slovo κ dobiva poseban izgled. Njegova druga crta u riječi *klbnb* podsjeća na istu crtu slova κ u Savinoj knjizi, u Dobromirovu evanđelju i na desetom listu Vukanova evanđelja. Jamačno je pisar kopije

³⁸ Rad JAZU, Knj. 283, Zagreb 1951, str. 51—118.

³⁹ Uspor. sliku na kraju rasprave i kod Stojanovića sliku br. 2

Nemanjine isprave imao pred očima takvo slovo κ , ali nije bio točno upućen, na koji se način ono oblikuje. Pisareva nesamostalnost vidi se i u oblikovanju slova ϵ . U obadvije riječi *se* ovo se slovo sastoji od lijepo savijena luka sa zadebljanjem na gornjem kraju. U drugoj riječi *se* slovo ϵ imade sitan jezičac, a u prvoj riječi *se* kao da je pisar mjesto jezičca stavio kvačicu u sredini slova. U riječi *knezb* je kvačicu slova ϵ stavio nešto niže od gornjega kraja luka, koji je lijepo zaobljen, a jezičac u sredini slova gotovo se i ne vidi. Nesigurnost u izvođenju slova κ i ϵ dokazuje, da je pisar kopije Nemanjine isprave bio početnik ili samouk, koji se nije sigurno služio crtama, pomoću kojih je oblikovao ova dva slova. — Ako se razmotre ostala slova u zapisu kopije Nemanjine isprave, upada u oči način oblikovanja slova \mathcal{D} i petlje slova \mathcal{B} i \mathcal{B} . U ovom zapisu krakovi slova \mathcal{D} produžuju se u nožice kao i u nekim primjerima Nemanjine hilendarske povelje. Samo se ove nožice spuštaju ispod donje osnovne linije i pri kraju savijaju se prema unutra; pri tome, jamačno slučajno, desna nožica obuhvaća lijevu. Mjesto podnice povučena je tanka vodoravna crta, koja siječe krakove iznad donje osnovne linije. — Kod oblikovanja slova \mathcal{B} i \mathcal{B} u kopiji Nemanjine isprave treba istaknuti, da se njihova petlja izvodi jednim potezom pera te imade oblik jako savijena luka, koji s donjim krajem stabla čini oštar kut.

Poseban način oblikovanja slova \mathcal{D} i petlje slova \mathcal{B} i \mathcal{B} u zapisu kopije Nemanjine isprave ističem radi toga, što se ova slova na isti način oblikuju i u primjerku A Kulinove isprave. Slovo \mathcal{D} , kojemu se kraci produžuju u nožice, iako vrlo sitne, prilično se dobro razabire u riječima *d(u)ha* 1, *dokola* 6, *drbžati* 10 i *dokolē* 12. Ali to nije jedini način oblikovanja slova \mathcal{D} u primjerku A Kulinove isprave. U riječima *dubrovčane* 7, *godē* 8 i 8—9, *zledi* 10, *devety* 19 i *d(b)nb* 19 lijevi krak, lijeva nožica i podnica izvedeni su jednim potezom pera; u riječima *devety* 18 i *dvadeseti* 19 lijevi je krak nešto kraći, pa su lijeva nožica i podnica izvedene jednim potezom pera; u riječima *da* 11, *bude* 12, i *radoe* 16 kraći je desni krak, pa su podnice i desna nožica izvedene jednim potezom pera. Prvi, drugi i četvrti način oblikovanja slova \mathcal{D} , kao što se vidjelo sprijeda, dolazi i u Nemanjinoj hilendarskoj povelji. U kasnijoj kancelarijskoj poluminuskuli i minuskuli redovito se slovo \mathcal{D} oblikuje na jedan od navedenih načina. Obadva kraka slova \mathcal{D} spuštaju se ispod donje osnovne linije, a presječena su vodoravnom crtom iznad te linije u konceptu isprave kralja Dragutina, koji potječe

iz treće četvrti XIII. stoljeća.⁴⁰ Na sličan način oblikovano je slovo **д** u ispravi velikoga župana Stefana iz g. 1214./17., koju je pisao dubrovački anonimni notar,⁴¹ u ispravi kneza Črnomira iz g. 1252./54. i u kasnijim ispravama pisanima kancelarijskom minuskulom.⁴² U ostalim riječima primjerka A Kulinove isprave oblikovanje slova **д** nije tako očito, jer je njegov donji dio posve skraćen, pa su nožice jedva vidljive, kao u riječi *dubrovьčatь* 3—4, ili se slijevaju u jednu mrlju, kao u riječima *dovьka* 5, *srьdьsetь* 9—10, *dati* 13, *diьkь* 16, *osьmьdesetь* 17—18 i drugdje. Razlog skraćivanja donjega dijela slova **д** treba tražiti u težnji, da čitavo slovo ostane u srednjem prostoru, kao što je to u Nemanjinoj hilendarskoj povelji i u Dobromirovu evanđelju.

Petlja slova **б**, **в** i **ѣ** u primjerku A Kulinove isprave također se oblikuje na sličan način kao i u zapisu kopije Nemanjine isprave iz g. 1186., t. j. imade oblik jako savijena luka, koji s donjim krajem stabla čini oštar kut. Njezin način oblikovanja najbolje se vidi kod slova **б** u riječima *banь* 1 i *bezь* 10, kod slova **в** u riječima *volovь* 11, *čьstьnikovь* 12, *potokь* 13 i *sьto* 17, a kod slova **ѣ** u riječi *priьtelь* 4. U riječima *volovь*, *čьstьnikovь* (prvo **в**) i *priьtelь* donji kraj petlje produžuje se ispod stabla koso nalijevo. I u drugim primjerima donji kraj petlje čini sa stablom šiljat kut, iako taj kut nije uvijek dosta izrazit, pa se katkada čini, da su stablo i petlja oblikovani jednim potezom pera; tako na pr. u riječima *tebь* 2, *dubrovьčane* 7 i *sebь* 13—14. Pored toga je u nekoliko slučajeva, kako se čini, petlja oblikovana s dvije crte; tako na pr. u riječima *bosьnьski* 1—2 (prvo **в**), *sь* 6 i *avьgu*-*sta* 18. U prvom primjeru spomenuto slovo **в** imade oblik trokuta kao i u Nemanjinoj hilendarskoj povelji u riječima *sijuvь* 8 i *dvьa* 57, a u ostala dva primjera ne može se raspoznati, da li je prvobitno tako napisano, ili je petlja naknadno dotjerivana, kao što je to slučaj u riječima *banь* 1 i *srьdьsetь* 9—10 (srednje **в**). — Vrh stabla slova **в** i **ѣ** obično je savinut nalijevo.

Posebno treba spomenuti vodoravnu crtu, koja siječe stablo slova **ѣ**. U zapisu kopije Nemanjine isprave iz g. 1186. dolazi slovo **ѣ** svega jedamput. Njegova je vodoravna crta vrlo tanka, a sa svake strane

⁴⁰ Uspor. P. A. Lavrov, Al'bom snimkov s jugo-slavjanskyh rukopisej bolgarskago i serbskago pis'ma, Enciklopedija slavjanskoj filologiji, Priloženie k vypusku 4, 1, Petrograd 1916, slika br. 94. — Ispravu je štampao Miklošić pod br. 20, a Stojanović pod br. 5. Obadva je pripisuju kralju Stefanu Prvovjenčanom. Da je nastala u trećoj četvrtini XIII. stoljeća, dokazao je Čremošnik, kako je navedeno sprijeda u raspravi.

⁴¹ Uspor. kod Stojanovića sliku br. 4.

⁴² Uspor. P. A. Lavrov, Al'bom, slika br. 96. — Uspor. također faksimila uz Mošinovu ocjenu u Historijskom zborniku II, kod str. 220.

imade po jedan debeo privjesak. Lijevi privjesak nalazi se otprilike u sredini lijeve polovice vodoravne crte, a desni na kraju njezine desne polovice, te se čini, da su taj privjesak i vodoravna crta izvedeni jednim potezom pera. U primjerku A Kulinove isprave vodoravna crta slova **ѣ** nije uvijek ravna, njezini privjesci nisu uvijek na kraju, već su jedan ili obadva pomaknuti prema sredini vodoravne crte, a također su nejednake veličine; tako na pr. u riječi *dověka* 5 mjesto desnoga privjeska dolazi jedva vidljiva točka. — Vodoravna crta slova **т** oblikuje se uglavnom na isti način kao i vodoravna crta slova **ѣ**, samo je u većini slučajeva lijevi privjesak dulji od desnoga. Treba istaknuti, da se i u Dobromirovu evanđelju može naći petlja slova **ѣ**, **ѣ** i **ѣ**, koja s donjim krajem stabla čini šiljat kut, a i vodoravna crta slova **т**, kojoj je lijevi privjesak dulji od desnoga. Ali je stablo slova **ѣ** i **ѣ** u svim tim primjerima pri vrhu ravno, a vodoravna crtica iznad njega redovito se proteže na oba kraja.

U oblikovanju slova **ж**, **з** i **ρ** u zapisu kopije Nemanjine isprave iz g. 1186. i u primjerku A Kulinove isprave postoji također velika sličnost. Slovo **ж** u kopiji Nemanjine isprave oblikovano je s tri unakrsne crte; obadvije tanke kose crte imadu na donjim krajevima debele privjeske. Slične privjeske imade slovo **ж** i u Dobromirovu evanđelju. U primjerku A Kulinove isprave slovo **ж** je tropotezno samo u riječima *kneže* 2, *živъ* 6 i *drbžati* 10. U ostalim primjerima ove isprave [*drbžati* 5, *b(o)že* 15 i *rožstva* 17] oblikovano je na poseban individualan način, a takvih primjera, kao što se vidjelo, imade i u Nemanjinoj hilendarskoj povelji. U svim slučajevima završeci kosih crta slova **ж** u primjerku A Kulinove isprave podsjećaju na njihove završetke u kopiji Nemanjine isprave i u Dobromirovu evanđelju. — Slovo **з** u kopiji Nemanjine isprave u riječima *ѣzb* i *knezb* nema posebnog repića, a sastoji se od tanke vodoravne crte, s privjeskom nedaleko od njezina lijeva kraja, i lijepo zaobljena luka, koji se u prvom primjeru spušta nešto niže ispod donje osnovne linije nego u drugome. Sa sličnim slovom **з** susrećemo se u originalu Nemanjine isprave i u Nemanjinoj hilendarskoj povelji. Gotovo isto **з** kao i u kopiji Nemanjine isprave imademo i u primjerku A Kulinove isprave u riječi *bezb* 10 i 14, dok u drugim riječima ovog primjerka donje koljeno i repić više ili manje dolaze do izražaja. — Slovo **ρ** u kopiji Nemanjine isprave čini se da je oblikovano jednim potezom pera. Njegova je glavica obla i uska. Sa sličnim slovom **ρ** susrećemo se također u primjerku A Kulinove isprave i u Dobromirovu evanđelju. U riječima primjerka A

Kulinove isprave *pravь* 5, *věru* 6, *trьgujuke* 8, *krěvati* 8, *srьdьcetь* 9—10 i *kolikore* 14 njegova je glavica dolje otvorena i u nekima od tih primjera (*pravь*, *trьgujuke* i *srьdьcetь*) kao da je ovo slovo također izvedeno jednim potezom pera.

Posebnu pažnju zaslužuju slova *e* i *c* primjerka A Kulinove isprave. O načinu oblikovanja ovih slova u zapisu originala Nemanjine isprave iz g. 1186. i u Nemanjinoj hilendarskoj povelji bilo je već govora sprijeda. U ovim spomenicima, a također u kopiji Nemanjine isprave i u primjerku A Kulinove isprave slovo *c* imade na gornjem kraju kvačicu kao i u mnogim drugim starim ćirilskim rukopisima. Pisari, koji su svoje obrazovanje stekli u latinskim skriptorijima, jamučno su ovo slovo dovodili u vezu s latinskim minuskulnim *c*, pa su kvačice jednoga i drugoga slova oblikovali na isti način. U zapisu originala Nemanjine isprave i u mnogim primjerima Nemanjine hilendarske povelje jasno se vidi, da se ova kvačica oblikovala posebnim potezom pera. To isto opaža se i u latinskom tekstu primjerka A Kulinove isprave u riječi *co(n)scientja* 7. Ovu činjenicu treba imati u vidu, ako hoćemo pravilno ocijeniti oblikovanje slova *e* u kopiji Nemanjine isprave i u primjerku A Kulinove isprave. Spomenuto je već, da ovo slovo u zapisu originala Nemanjine isprave kao i u većini primjera Nemanjine hilendarske povelje imade kvačicu, koja se oblikuje na isti način kao i kvačica slova *c*. Ali u Nemanjinoj hilendarskoj povelji imade i nekoliko primjera, u kojima slovo *e* nema kvačice. Pisar ćirilskoga zapisa u kopiji Nemanjine isprave kao da se kolebao između jednoga i drugoga načina oblikovanja slova *e*, pa je kvačicu stavio na krivo mjesto (u riječi *kneзь*) ili na mjesto jezičca (u prvoj riječi *se*). Za ovu posljednju funkciju kvačice kao da se odlučio pisar primjerka A Kulinove isprave. Na prvi pogled čini se, da je u ovom spomeniku slovo *e* oblikovano na nekoliko načina. Pažljivim proučavanjem može se ipak ustanoviti, da su gotovo sva njegova slova *e* oblikovana uglavnom na isti način. Pisar je najprije povukao uspravan luk, koji je u većini slučajeva dolje više zaobljen nego gore. Taj luk presjekao je kvačicom, koja u nekim slučajevima, kao i u prvoj riječi *se* u kopiji Nemanjine isprave, izlazi na lijevu stranu luka; tako na pr. u riječima *prisezaju* 2 i *kneže* 2. U većini slučajeva ova je kvačica izrazita i stoji u sredini slova, a imade oblik jezičca savinuta prema dolje, koji se katkada gotovo dotiče donjega kraja luka; tako na pr. u riječima *hoke* 8, *srьdьcetь* 9—10, *vьsakoe* 10, *ne* 12, *mne* 13, *kakore* 13 i drugo e u riječi *evanьgelie* 15. U drugim slučajevima ova je kvačica sitna i

katkada toliko pomaknuta prema gornjem kraju luka, kao na pr. u riječima *ime* 1, *tebĕ* 2, *osmbdesetb* 17—18 i *devety* 19, da je slovo e slično slovu c. Naprotiv slovo c u nekim slučajevima imade kvačicu nešto niže od gornjega kraja luka, tako na pr. u riječima *si* 8, *čbstbnikovb* 12, *sile* 12, *primysla* 14—15, *sĕto* 17 i *osmbdesetb* 17—18, te se gotovo ništa ne razlikuje od slova e u malo prije spomenutim riječima.

Iz dosadašnjeg izlaganja vidi se, da je slovo e u zapisu kopije Nemanjine isprave i u primjerku A Kulinove isprave izvedeno na poseban način. U kopiji Nemanjine isprave taj način oblikovanja nije još siguran, ali je u primjerku A Kulinove isprave posve ustaljen, iako pojedina slova e na prvi pogled imadu različit oblik. Taj posebni način oblikovanja slova e, kao i ostala naprijed navedena podudaranja (oblikovanje slova *д*, petlja slova *ь* i *ѣ* i dr.) mogu se uzeti kao dokaz za pretpostavku, da pisar primjerka A Kulinove isprave potječe iz iste sredine i iz iste pisarske škole kao i pisar zapisa u kopiji Nemanjine isprave. Za tu pretpostavku govore i činjenice, koje dokazuju, da oba dva dokumenta potječu od pisara latinske obrazovanosti.

Utjecaj latinske obrazovanosti naročito se vidi u duktusu i oblikovanju slova *и*, *к*, *м*, *н* i *п*. U zapisu kopije Nemanjine isprave iz g. 1186. ova se slova doduše razlikuju od istih slova u primjerku A Kulinove isprave i oblikuju se na sličan način kao i u staroj ustavnoj ćirilici, izuzevši slovo *к*, o kome je već bilo govora naprijed. Uza sve to je ustavni oblik i ćirilski duktus ovih slova samo prividan, pa se jasno razabire, da ona potječu od pisara, koji nije bio naviknut tako pisati, jer je imao sasvim druge pisarske manire. Tim manirama dao je maha pisar primjerka A Kulinove isprave. U ovom dokumentu oblik navedenih slova razlikuje se od njihova oblika u ustavnoj ćirilici mnogo više nego na pr. u Nemanjinoj hilendarskoj povelji. Njihove uspravne crte nisu nikad posve ravne, već su više ili manje savinute u luk. Tako je na pr. kod slova *и* prva uspravna crta savinuta nalijevo, a druga obično nadesno. Razmak između ovih dviju crta nije uvijek jednak; u riječima *priĕtelb* 4 i *sb vami* 6 one stoje tijesno jedna uz drugu, a u posljednjem primjeru vodoravna spojna crta produžuje se nadesno preko druge uspravne crte. Spojna crta produžuje se nadesno i u riječima *moihb* 12 i *dati* 13, a u riječima *vladaniju* 7—8 i *evanĕgelie* 15 nalijevo i nadesno. Kod riječi *byti* 4 lijeva uspravna crta i spojna crta kao da su načinjene jednim potezom pera. Riječ *moihb* čita Karski *mojehb* u prvom i u drugom izdanju svoje pale-

ografije i to svoje čitanje opravdava bilješkom ispod teksta.⁴³ Uistinu, slovo **и** u ovom primjeru pruža sliku slova **е**, ali do toga je došlo na taj način, što desna uspravna crta nije ravna, već je kao i kod drugih slova **и** savinuta u luk, preko kojega, kao i u riječima *dati*, *vladaniju* i *evanđelie*, prelazi spojna crta. Ali to još uvijek nije dovoljan razlog za čitanje *mojehъ*, jer u primjerku A slovo **е**, kao što se vidjelo sprijeda, imade drukčiji oblik nego drugi dio slova **и** u navedenoj riječi.

Kod slova **к** obadvije uspravne crte savinute su, katkada na isti način kao i kod slova **и**, prva nalijevo, a druga nadesno, ali ipak s tom razlikom, da druga uspravna crta imade na gornjem kraju više ili manje vidljivu kvačicu. Kod slova **м** uspravne crte obično su savinute prema vanjskim stranama slova, a spojna crta čini velik zaobljen trbuh. U riječima *građamъ* 3, *dubrovčamъ* 3—4, *vamъ* 4 i *mi* 11 lijeva uspravna crta i spojna crta vežu se tankom vodoravnom crticom. Takva crtica nalazi se nad desnom uspravnom crtom u riječima *ime* 1, *съ vamъ* 6 i drugdje. Slične vodoravne crtice vide se i kod slova **м** riječi *miroslavъ* u kopiji Nemanjine isprave, samo što se spojne crte dotiču uspravnih crta. — Kod slova **н** uspravne su crte također savinute prema vanjskoj strani slova, a kosa crta spaja gornji kraj lijeve i donji kraj desne uspravne crte; u riječima *dubrovčane* 7, *vladaniju* 7—8 i drugdje kao da je slovo **н** izvedeno jednim potezom pera. — Slovo **п** oblikuje se s dvije više ili manje savijene uspravne crte, iznad kojih je povučena uglavnom ravna vodoravna crta. — Suvišno je dokazivati, da pisar primjerka A kod navedenih slova nije izvodio ravne uspravne crte, jer se to protivilo njegovoj navici, koju je stekao pisanjem t. zv. *i*-crte u latinskoj minuskuli. Treba samo pažljivo razmotriti oblikovanje slova **н** u riječi *moercantes* 6 i slova **и** u riječima *seu* 6 i *uolun(ta)te(m)* 8 latinskoga teksta primjerka A. U sva tri slučaja *i*-crte, pomoću kojih se oblikuju navedena slova, nisu spojene, pa gledajući ih dobivamo otprilike istu sliku kao kod promatranja slova i riječi **и** 1, slova **к** u riječi *dičkъ* 16 i uspravnih crta slova **п** u riječi *pravъ* 5.

Analizom uspravnih crta ćirilskih slova **и**, **к** i **п** može se ustanoviti sličnost ovih crta s *i*-crtom latinskoga teksta istog primjerka čak i u slučaju, kad se to protivi uobičajenom načinu oblikovanja tih slova (desna okomita crta riječi i slova **и** i slova **к** u riječi *dičkъ*). Prije sam već upozorio na sličnost ćirilskog **с** i latinskoga **c** u oblikovanju kva-

⁴³ E. F. Karskij, Očerk slavjanskoj kirillovskoj paleografii, Varšava 1901, str. 483. — E. F. Karskij, Slavjanskaja kirillovskaja paleografija, Leningrad 1928, str. 337.

čice. I jedno i drugo su doduše općenite osobine latinskoga pisma, ali ali je ipak vrijedno istaknuti, da u ćirilskom pismu primjerka A imade još nekoliko slova, koja svojim posebnim načinom oblikovanja podsjećaju na pojedina slova latinskoga teksta istoga primjerka. Među takva slova treba prije svega ubrojiti slovo *л*, i to samo u nekim primjerima. Ovo slovo na prvi pogled imade vrlo različit izgled, ali se uglavnom raspoznaju ista dva tipa kao i u Nemanjinoj hilendarskoj povelji. Kod slova *л* prvoga tipa stablo je savinuto u blagi luk i nikada se ne spušta u donji prostor. Njegova je petlja vrlo sitna i često zamrljana; tako na pr. u riječima *s(y)na* 1, *дрѣзати* 5, *vladanižu* 7—8, *pravovъ* 9, *vъsakoe* 10 i *radoe* 16. U riječi *dokola* 6 petlja slova *л* toliko je sitna, da ono imade oblik obrnutoga *e*. Kod slova *л* drugoga tipa gornji dio stabla jako je savinut nalijevo, a uza nj se priljubila krupna, izrazita petlja, pa se koji put čini, da su stablo i petlja oblikovani jednim potezom pera; tako na pr. u riječima *s(ve)tago* 1, *крѣвашу* 3, *dubrovъčamъ* 3—4, *pravi* 4 i *dubrovъčane* 7. Slično je oblikovano slovo *л* i u riječima *d(u)ha* 1, *da* 11 i *pisahъ* 16, ali je pored toga donji dio stabla savinut nadesno. Na taj način oblikovano *л* podsjeća na latinsko *a* u istom primjerku u riječima *pat(ri)s* 1, *am(en)* 1, *ban(us)* 1, *pace(m)* 4, *amicija(m)* 4 (prvo *a*), *ambulantes* 5 (obadva *a*), *absq(ue)* 7, *datjo(n)e* 8, *aput* 9 i *ad* 11. Kao primjeri, u kojima je slovo *л* slično latinskome mogu se navesti i riječi *građamъ* 3 (drugo *л*), *vamъ* 4, *pravъ* 5, *pravu* 6, *pravymъ* 9, *дрѣзати* 10, *primysla* 14—15 *evanġelie* 15 i *avġgusta* 18. Ovu sličnost ističem zato, jer dijakon Marin, koji je pisao latinski tekst primjerka A, znade i drukčije oblikovati slova *a*, kako se to vidi u latinskom tekstu originala Nemanjine isprave iz g. 1186.

Kad je već govor o pismu dijakona Marina, htio bih upozoriti još na dva podudaranja između njegova latinskog pisma te ćirilskog pisma kopije Nemanjine isprave i primjerka A Kulinove isprave. U kopiji Nemanjine isprave slovo *χ* u prvoj riječi [*podъ*]*pisahъ* oblikovano je na isti način kao i slovo *x* u riječi *cruх* u zadnjem retku originala Nemanjine isprave. Možda je ova sličnost samo slučajna, ali je ipak karakteristično, da se obadva slova obično oblikuju na malo drukčiji način. Nešto je drukčije prirode drugo podudaranje. Dosadašnji istraživači tvrde, da je slovo *ŝ* u primjerku A Kulinove isprave oblikovano jednim potezom pera. Ali nije u svim slučajevima tako. Ako se malo bolje promotri slovo *ŝ* u riječima *kulinъ* 2, *крѣвашу* 3, *поети* 7, *budu* 13 (prvo *ŝ*) i *avġgusta* 18, vidi se, da se ovo slovo sastoji od dva dijela. Glavni dio sličan je latinskome slovu *d*; njemu je pri vrhu pristavljeno

desno krilo, ali ga se ne dotiče. U originalu Nemanjine isprave dijakon Marin oblikovao je na taj način drugo slovo kratice q(uo)d u 14, 15 i 19 retku, t. j. napisao je slovo **d**, kome je pristavio desno krilo. Prema tome je način oblikovanja jednoga i drugoga slova uglavnom isti, iako se to možda na prvo pogled ne vidi.

Uza sve to navedena podudaranja između latinskoga pisma dijakona Marina i ćirilskoga pisma primjerka A Kulinove isprave nisu takve prirode, te bi se iz njih moglo zaključiti, da je i ćirilski tekst primjerka A pisao dijakon Marin. Ali je izvan svake sumnje, što je već naprijed istaknuto, da taj tekst potječe od pisara latinske obrazovanosti, koji je pojedine crte i slova oblikovao pod utjecajem latinske minuskule. Taj pisar, t. j. dijakon Radoje, pored ostaloga nije znao oblikovati slovo **h**. Ovo slovo u primjerku A imade stariji oblik, koji dolazi u Miroslavljevu evanđelju, ali nije izvedeno na isti način. U Miroslavljevu evanđelju osnovni dio slova **h** imade oblik ustavnoga **h** i kod Gligorija ispunjava cijeli srednji prostor, a kod glavnoga pisara je nešto niži. Na taj osnovni dio, u sredini gornje vodoravne crte, pristavljena je kratka uspravna crtica. Međutim dijak Radoje napisao je najprije znak **h** i u visini njegove vodoravne crte, što je ustanovio Čremošnik,⁴⁴ povukao još jednu vodoravnu crtu. Iz toga se jasno vidi, da dijak Radoje nije bio dovoljno upućen u oblikovanje slova **h**, pa ga je izveo na svoj način, kao što je na svoj način izveo i slovo **ω** s natpisanim **d** u primjerima *odselč* 5, *odb* 12 i 17 i još neka sprijeđa spomenuta slova ili njihove dijelove, što ih je izveo jednim potezom pera. Dijak Radoje oblikovao je tako nepravilno slovo **h** vjerovatno s razloga, što nije bio podrijetlom iz Bosne, već iz iste sredine, iz koje je bio pisar Nemanjine hilendarske povelje i zapisa u originalu Nemanjine isprave iz g. 1186., kao i pisar zapisa u kopiji te isprave. Toj su pretpostavci u prilog i naprijed navedena podudaranja s pismom spomenutih dvaju pisara, a i neke grafijske osobine, o kojima će se raspravljati kasnije.

Iako je dijak Radoje bio pisar latinske obrazovanosti, pa je kao takav bio dobro upućen u tehniku pisanja, primjerak A Kulinove isprave ne pravi utisak originala, već koncepta. Da je takav koncept vjerovatno postojao, utvrdio sam analizom diplomatskog oblika i sadržaja same isprave. Da je upravo primjerak A taj koncept, na tu pretpostavku upućuje također njegov vanjski izgled i način pisanja. I latinski i ćirilski tekst pisani su nemarno i u brzini. To naročito upada u

⁴⁴ Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, str. 111.

oči, ako se ovi tekstovi usporede s pažljivo i kaligrafski pisanim tekstovima primjeraka B i C. Latinsko pismo primjerka A, kako je tu utvrdio Čremošnik,⁴⁵ slobodno je i neprisiljeno, slova *r* i *s* pisana su nehajnim potezom, koji se spušta duboko ispod donje osnovne linije; katkada je tako napisano i slovo *i*, a slog *ro* u riječi *Juro* 2 piše se kurzivnom kraticom. Da je dijakon Marin znao pisati ljepše i pravilnije, dokazuje original Nemanjine isprave iz g. 1186. i isprava kneza Miroslava iz g. 1190. Ćirilsko pismo primjerka A također je nehajno i nejednolično. Dijak Radoje doduše poznaje ustavne oblike ćirilskih slova, ali ih često oblikuje na svoj način, i to ne uvijek jednako. Spomenut je različit način oblikovanja slova *ъ*, *д*, *е* i nekih drugih. Pojedina slova *е* i *с* pisana su s tolikom nemarnošću, da se ne razlikuju jedno od drugoga. Dijaku Radoju očito nije bilo stalo, da dokument bude kaligrafski ispisan, pa se prepuštao manirama i načinu oblikovanja, koji je naučio u latinici. Pored toga razmak je između redova malen, a slova su zbijena jedno do drugoga, iako to nije bilo potrebno, jer je pri dnu pergamenta ostao prazan prostor, širok otprilike pet centimetara. Jamačno dijak Radoje nije pred sobom imao gotov tekst, pa se bojao, da ne će imati dovoljno mjesta. Sve su te osobine u prilog pretpostavci, da čitav primjerak A Kulinove isprave nije original, nego koncept, kojega je latinski dio sastavio dubrovački notar dijakon Marin, vjerojatno već u Dubrovniku, a hrvatski tekst napisao je Kulinov dijak Radoje na njegovu dvoru u Bosni.

Prikaz pisma primjerka B Kulinove isprave

Diplomatički i paleografski opis primjerka B dao je Čremošnik u raspravi Bosanske i humske povelje srednjega vijeka.⁴⁶ Čremošnikova karakteristika ćirilskoga pisma ovoga primjerka vrlo je oskudna, pa se u istraživanju njegovih paleografskih osobina moram osloniti samo na vlastita opažanja. Pismo primjerka B Kulinove isprave imade mnoge zajedničke osobine s pismom zapisa u originalu Nemanjine isprave iz g. 1186. i Nemanjine hilendarske povelje iz g. 1198./9., iako prvi spomenik potječe od jednoga, a posljednja dva od drugoga pisara. Obadva su pisara izraziti pisarski talenti, tako reći umjetnici u oblikovanju slova, pa je svaki od njih svojem pismu dao i svoj osobni karakter. Proučavajući zajednička svojstva jednoga i drugoga pisma možemo se uvjeriti, da i pisar primjerka B Kulinove isprave uglavnom

⁴⁵ Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, str. 130—131.

⁴⁶ Str. 112—113.

raspolaze s iste tri osnovne crte kao i Nemanjin pisar (tako ću odsada zvati pisara zapisa u originalu Nemanjine isprave i Nemanjine hilandarske povelje), s pomoću kojih oblikuje čitave skupine slova ili samo pojedine njihove dijelove. Ali ove crte kod obadva pisara nemaju uvijek isti oblik, a ni skupine slova, odnosno njihovi dijelovi, koji se jednako oblikuju, nisu kod obadva pisara isti. Kod pisara primjerka B Kulinove isprave uspravna debela crta u nekim slučajevima obično je ravna, tako na pr. oba kraka slova **д** i **л**, prva uspravna crta slova **и**, **к**, **м**, **н** i **п**, a također stablo slova **к**, **г**, **т**, **ѡ**, prve polovice **ы** i **ѣ**. Kod većine od tih slova ona imade nalijevo tanak početan vodoravan potez, ali ne uvijek; kod stabla slova **д** i prve uspravne crte slova **м** mjesto toga poteza dolazi samostalna vodoravna crtica. U drugim slučajevima uspravna crta obično je zaobljena u blagi luk, tako na pr. druga uspravna crta slova **и**, **к**, **м**, **н** i **п**. Lukovi pisara primjerka B uvijek su lijepo zaobljeni; to naročito upada u oči kod slova **а**, **е**, **о** i **с**. Njegova vodoravna crta uvijek je tanka, ili bar nešto tanja od uspravne, kao i vodoravna crta Nemanjina pisara. O njezinoj upotrebi govorit će se поближе kod uspoređivanja pojedinih slova.

Od slova, koja pisar primjerka B Kulinove isprave oblikuje na isti ili na sličan način kao i Nemanjin pisar, spomenut ću prije svega slova **д**, **е** i petlju slova **к**, **ѡ**, prve polovice **ы** i **ѣ**. Slovo **д** u primjerku B oblikuje se na isti način kao i u originalu Nemanjine isprave, t. j. sastoji se od dvokrakog stabla, podnice i posebno izvedenih nožica, koje redovito zalaze duboko u donji prostor. U originalu Nemanjine isprave stablo slova **д**, kako je već spomenuto, sastoji se od dva različito debela kraka s početnim vodoravnim potezom nalijevo. Posve isti oblik imade u toj ispravi i slovo **л**, a slovo **м** sastoji se od dva takva **л**. U Nemanjinoj hilandarskoj povelji jednakost oblika ovih slova narušena je time, što se stablo slova **д** obično produžuje u nožice, a kod slova **м** nutarnji su krakovi koji put kraći od vanjskih. U primjerku B Kulinove isprave ovo razjednačivanje slova **д**, **л** i **м** ide još dalje. Tanak početan potez nalijevo imade samo slovo **л**. Mjesto toga poteza slovo **д** redovito, a slovo **м** u većini slučajeva, i to na svome prvom vrhu, imade tanku vodoravnu crticu, koja se proteže na obje strane vrha. Pored toga, katkada kod slova **л**, a redovito kod slova **м**, krakovi se ne dodiruju na vrhu, već su malo razmaknuti, a spaja ih spomenuta vodoravna crtica. Već u primjerku A Kulinove isprave dolazi koji put slovo **м** s razmakom na prvome vrhu i vodoravnom crticom na drugome, a u primjerku C slova **д** i **м** imadu redovito na vrhovima

vodoravnu crticu i razmak, te se u načinu oblikovanja ne razlikuju od istih slova u primjerku B. Ova osobina pokazuje ne samo srodnost pisma navedenih spomenika, nego i razvojni put oblikovanja slova **д** i **м** u njima.

Slova **ε** i **с** (i drugu polovicu slova **κ**) Nemanjin pisar oblikuje s pomoću luka, koji na vrhu imade kvačicu. U nekim primjerima, kako je to već spomenuto, jasno se vidi, da je ova kvačica izvedena posebnim potezom pera. U primjerku B ova se slova izvode na isti način, samo je njihov luk ljepše zaobljen. Jezičac slova **ε** imade isti oblik čekića kao i kod Nemanjina pisara, a kvačica je izrazitija kod slova **с**. Da je ova kvačica izvedena posebnim potezom pera, vidi se samo kod slova **κ** u riječima *boseњski* 1—2, *kulinь* 2, *кѣто* 11, *poklonь* 11 i *dokolě* 13. Petlju slova **κ** **ь**, prve polovice **ь** i **ѣ** oblikuje Nemanjin pisar s pomoću luka i tanke vodoravne crtice, koja je izvedena posebnim potezom pera. Na isti način izvodi se petlja slova **ь**, **ь**, prve polovice **ь** i **ѣ** u primjerku B. Vrh stabla slova **ь** u originalu Nemanjine isprave savijen je nalijevo. U Nemanjinoj hilendarskoj povelji ovaj je vrh ravan te imade tanku vodoravnu crticu nalijevo. U primjerku B Kulinove isprave ova crtica gubi svoj značaj te može biti povučena nalijevo, tako na pr. u riječi *s(b)mbь* 6, ili nadesno, tako na pr. u riječima *vsakoe* 10, *svěťь* 13—14 (drugo **ь**), *bezь* 15, *banovь* 17—18 i *d(b)mbь* 21, ili na oba kraja, tako na pr. u riječima *kulinь* 2 *věrovь* 9 i *poklonь* 11. Stablo slova **ѣ** u primjerku B prelazi redovito u gornji prostor te imade široku i nisku prečku s privjescima na krajevima. Kod Nemanjina pisara stablo ovoga slova također prelazi u gornji prostor, ali ne uvijek; njegova je prečka visoka i uska, a koji put nema privjesaka na krajevima.

Od ostalih slova, koje pisar primjerka B Kulinove isprave oblikuje uglavnom jednako kao i Nemanjin pisar, spomenut ću još poimence **в**, **и**, **н**, **п** i **р**. Slovo **в** oblikuju obadva pisara uglavnom na isti način, t. j. s pomoću dviju uspravnih crta, jedne ravne, a druge slomljene, koje u visini gornje i donje linije spajaju dvije tanke vodoravne crte. Na sličan način izvedene su petlje slova **в** i **у** u kopiji Nemanjine isprave, dok se u primjerku A Kulinove isprave oblikuju s dva posebna luka. U Nemanjinoj hilendarskoj povelji obadvije okomite crte katkada su slomljene, a redovito se dotiču u sredini. U originalu Nemanjine isprave i u primjerku B Kulinove isprave imade i slučajeva, gdje između tih crta ostaje razmak, tako na pr. u originalu Nemanjine isprave u riječi *miroslavь*, a u primjerku B u riječima *vambь* 4, *sb vami*

5, *krěvati* 8, *razbŭvě* 10, *svoioŭb* 11 i *povelovb* 17. — Slovo **н** oblikuju obadva pisara na isti način: prva uspravna crta imade početni potez nalijevo, druga je savijena u blagi luk, a spojene su tankom vodoravnom crticom u sredini slova ili nešto više. — Spojnica slova **н** Nemanjina pisara, o kojoj je već bilo govora, uvijek počinje od vrha prve okomite crte, a više puta se proteže do donjega kraja druge okomite crte. To se događa u većini slučajeva i u primjerku B Kulinove isprave, tako na pr. u riječima *kneže* 2, *vladaniju* 7, *čestbnikovb* 12 i drugdje. — Slovo **п** obadvojice pisara sastoji se od dvije uspravne, više ili manje savijene crte, nad kojima je povučena tanka vodoravna crta. Nemanjin pisar vodoravnu i desnu uspravnu crtu izvodi jednim potezom, a pisar primjerka B Kulinove isprave svaku crtu posebno. Slovo **р** u originalu Nemanjine isprave sastoji se od ravne crte, koja zalazi duboko u donji prostor, kratkoga luka i tanke vodoravne crte, koja s donjim krajem luka čini šiljat kut. Uglavnom tako oblikuje se slovo **р** i u primjerku B Kulinove isprave, ali u nekoliko primjera njegova glavica imade na vrhu tanku vodoravnu crticu, ili je četvrtasta oblika; tako na pr. u riječima *krbvašu* 3, *stb(db)čemb* 9, *razbŭvě* 10, odnosno *pričtelb* 4, *primysbliě* 15 i drugdje. U Nemanjinoj hilandarskoj povelji slovo **р** izvodi se obično s dva poteza pera, a u kopiji Nemanjine isprave i u primjerku A Kulinove isprave, kako se čini, samo jednim potezom.

Od slova, koja pisar primjerka B Kulinove isprave oblikuje različito od Nemanjina pisara, spomenut ću **л**, **ж** i **з**. Naročitu pažnju zaslužuje slovo **л**. Ovo slovo na prvi pogled nema ništa zajedničko sa slovom **л** Nemanjina pisara, jer mu se stablo u svom donjem dijelu često savija u luk nadesno i nikada se ne spušta u donji prostor, nego većinom ostaje u srednjem, a samo katkada zalazi u gornji prostor. Ali ako se ovo slovo malo bolje promotri, mogu se u pojedinim primjerima nazreti prvi ili drugi tip Nemanjine hilandarske povelje. Zavisí to od njegove petlje. U nekim primjerima, tako na pr. u riječima *s(ve)tago* 1, *d(u)ha* 1, *dubrovčamb* 3 i drugdje petlja je sitna, lijepo zaobljena i priljubljena uz stablo nešto niže od njegova vrha kao kod prvog tipa slova **л** Nemanjine hilandarske povelje. U drugim primjerima petlja je krupnija, više ili manje plosnata i obješena o vrh stabla, tako na pr. u riječima *banb* 1, *pravb* 5 i *razbŭvě* 10. Na stilizaciju stabla i petlje slova **л** u primjerku B po svoj prilici je utjecalo latinsko minuskulno **a**. U pojedinim slučajevima, gdje je petlja nešto duža, tako na pr. u riječima *vsakoe* 10, *kakore* 14, a naročito u riječi *pisahb* 17, ovo se slovo vrlo malo razlikuje od slova **a** u latinskom tekstu istoga spome-

nika. Ističem to s razloga, što ima činjenica, koje su u prilog pretpostavci, da je latinski i ćirilski tekst primjerka B Kulinove isprave pisao isti pisar. O tome će biti govora prigodom analize grafije ovoga spomenika. — Slovo ж u primjerku B dolazi u mlađem obliku; njegovu uspravnu crtu u riječima *kneže* 2 i *držati* 5 i 10 sijeku dva luka, jedan okrenut gore, drugi dolje, a u riječi *živb* 6 ovo je slovo oblikovano na individualan način kao i neka slova ж u Nemanjinoj hilandarskoj povelji i u primjerku A Kulinove isprave. — Slovo з u primjerku B razlikuje se od istoga slova Nemanjina pisara u tome, što redovito imade više ili manje istaknuto donje koljeno, koje prelazi u blago zaobljen repić.

Organskom analizom i uspoređivanjem pisma zapisa u originalu Nemanjine isprave i pisma Nemanjine hilandarske povelje upoznajemo razvojni put njihova pisara. Uspoređivanjem pisma Nemanjina pisara i pisma primjerka B Kulinove isprave upoznajemo razvojni put pisara ovoga drugog spomenika. I jedno i drugo pismo imade mnogo zajedničkih osobina s pismom primjerka A Kulinove isprave (i s pismom zapisa u kopiji Nemanjine isprave). Iz zajedničkih osobina pisma navedenih spomenika vidi se, da njihovi pisari nastavljaju tradicije iste pisarske škole, ali se ne bi moglo reći, da su sva trojica (četvorica) izašla neposredno iz te škole. Svaki od njih razvijao se individualno i bio podvrgnut posebnim utjecajima. Unatoč tome kod sve trojice (četvorice) opaža se utjecaj latinske obrazovanosti. Drugo je pitanje, da li je taj utjecaj kod svih pisara bio neposredan. Naše latinsko pismo XII. stoljeća, njegov duktus i način oblikovanja nisu još dovoljno proučeni, pa je u tom pogledu teško stvarati konkretne zaključke. Zato se moramo zadovoljiti s općim konstatacijama, a tek tu i tamo dolazimo do pojedinačnih podataka. Takve pojedinačne podatke za latinsku obrazovanost pisara pruža u većoj mjeri samo pismo primjerka A Kulinove isprave. Te podatke ne bih toliko isticao, kad oni ne bi bili potrebni za određivanje karaktera samoga pisma i njegova utjecaja na dalji razvitak naše kancelarijske ćirilice.

Prikaz pisma primjerka C Kulinove isprave

Primjerak C Kulinove isprave štampan je prvi put g. 1858. u djelu Monumenta serbica s Miklošićevom napomenom: »Nos textum damus apographi antiquioris,«⁴⁷ Miklošić nije ničim obrazložio, zašto za ovaj primjerak misli, da je stariji, ali su na njega bez sumnje utjecali samo

⁴⁷ Str. 2.

vanjski razlozi: latinski i ćirilski tekst pisani su u primjerku C različitim crnilom kao i u primjerku A, a između obadva teksta nema nikakva razmaka, koji je u primjerku B dosta velik; pored toga u primjerku C, ako se ovaj usporedi s primjerkom A, koji je Miklošić držao originalom, imade manje varijanata nego u primjerku B. Paleografska analiza pokazat će, da ovi razlozi nisu ni od kakve važnosti kod ocjenjivanja starosti primjerka C. Na prvi pogled pismo ovoga primjerka ne razlikuje se mnogo od pisma primjeraka A i B. Većina njegovih slova imade ustavni oblik. Samo slova ч, ђ i ж imadu mlađi oblik. Slovo ч u primjerku A izvedeno je vrlo nepravilno, ali uza sve to imade stariji oblik čašice. Takav oblik imade ovo slovo i u primjerku B. Naprotiv u primjerku C ono imade mlađi rašljast oblik. Slovo ђ ne dolazi u primjerku B. U primjerku A ono imade stariji oblik kao i u Mirosavljevu evanđelju, ali je izvedeno nepravilno. U primjerku C ono dolazi dva puta, i to u riječima *građamb* 3 i *evanđelie* 19. U ova obadva primjera slovo ђ imade mlađi oblik kao u Vukanovu evanđelju s niskim zaobljenim postoljem i uspravnom crtom, koja izlazi iz njegove sredine, a presječena je jedva vidljivom vodoravnom crticom. Slovo ж samo u nekim riječima primjerka A imade stariji oblik, koji se sastoji od tri unakrsne crte, a u primjercima B i C ono dolazi u novijem obliku te se sastoji od uspravne crte, koju sijeku dva luka, jedan okrenut gore, a drugi dolje. S primjercima A i B veže primjerak C još jedno svojstvo, koje dokazuje, da su sva tri pisara svoje pisarsko znanje stekla u latinskim skriptorijima, a vjerojatno su se pored ćirilice služili i latinicom. To je već spomenuto zaobljavanje uspravnih crta, koje su u ustavnoj ćirilici ravne, iako ono u primjerku C manje dolazi do izražaja nego u primjercima A i B. U ovom primjerku obično se zaobljavaju uspravne crte slova и, м i н, a katkada i uspravne crte slova в, л, п i т. Početni vodoravni potez nalijevo dolazi kod ovih crta vrlo rijetko. Mnogo je češća tanka vodoravna crtica na obje strane nad uspravnim crtama slova д, л, м i р, naročito u slučajevima, kad su po dvije crte ovih slova u svom gornjem dijelu razmaknute jedna od druge; ovakvo oblikovanje tih slova, kako je već spomenuto, dolazi i u primjerku B.

Međutim, ako se pismo primjerka C promotri malo pažljivije, opažaju se znatne razlike, koje ovome pismu daju poseban karakter unatoč njegovoj sličnosti s pismom primjeraka A i B. Već po dosad navedenim osobinama pisma primjerka C vidi se, da ovo pismo razvojno predstavlja mlađe stanje od onoga, koje je sačuvano u primjercima A i B. pismu ovih dvaju primjeraka vidjeli smo težnju za što

jednostavnijim i bržim oblikovanjem pojedinih slova, ali se zbog toga nije diralo u njihov ustavni oblik, iako su neka od njih izvedena malo drukčije nego u ustavnoj ćirilici. Naprotiv u primjerku C spomenuta težnja mijenja opći izgled pisma, a pored toga i oblik nekih slova, ako to možda na prvi pogled i ne upada u oči. Treba doduše priznati, da se u primjerku C čuva dvolinijski sistem uglavnom u onom istom opsegu kao i u primjercima A i B, t. j. kako je to običaj u staroj ustavnoj ćirilici. Ali protiv toga običaja sva slova ne počinju na donjoj liniji, a nisu ni jednako visoka, jer pergamenat nije liniran. Radi toga se na pr. donji dio slova **ѣ** u riječima *věrovъ* 10 i *dokolě* 15 spušta ispod razine ostalih slova, a riječima *světъ* 16, *ě* 19, *lětъ* 23 i *usěčenje* 24—25 vrh njegova stabla prelazi u gornji prostor. Slični primjeri mogli bi se navesti i za slova **г** i **т**. Slovo **о**, glavica slova **р** i slovo **с** često su za polovicu manja od drugih slova, tako na pr. slovo **о** u riječi *roždstva* 21, glavica slova **р** uvijek i slovo **с** u riječima *vъsakoe* 11—12, *čestbnikovъ* 14, *sie* 19 i *avъgusta* 23. Time ovo pismo dobiva nešto od općega izgleda kancelarijske poluminuskule dubrovačkog anonimnog notara iz prve polovice XIII. stoljeća i poluminuskule u ispravi kneza Črnomira iz g. 1252./54.

Na kancelarijsku poluminuskulu upućuje i oblik nekih slova primjerka C. To je prije svega slovo **в**, koje se u ovom primjerku izvodi na isti način kao i u primjerku B, t. j. s dvije okomite crte, prve ravne, a druge slomljene, koje spajaju dvije vodoravne crte. Ali dok se u primjerku B koljeno slomljene crte obično dotiče prve okomite crte i na taj način oblikuje petlje slova **в**, u primjerku C to se redovito ne događa. Druga crta u većini slučajeva i nije slomljena, nego savijena u blagi luk, a izvodi se zajedno s vodoravnim crtama jednim potezom pera. Oblik takvoga **в** ne razlikuje se mnogo od kasnijega minuskulnog oblika toga slova. Uz slovo **в** treba spomenuti i slovo **е**. Ovo slovo sastoji se od nehajno, manje ili više zaobljena luka te ravna i dugačka jezičca. Upada u oči, da na gornjem kraju nema kvačice, koja u primjerku B dolazi redovito kod slova **е**, **к** i **с**, a u primjerku C samo kod posljednjih dvaju. Bez kvačice, odnosno zadebljanja na gornjem kraju izvodi se slovo **е** također u kancelarijskoj poluminuskuli i minuskuli. I neka druga slova primjerka C svojim oblikom, odnosno načinom oblikovanja približuju se poluminuskuli, ili se izvode na poseban način. Tako je na pr. kod slova **м** lijeva uspravna crta kraća od ostaloga dijela slova. Skraćivanjem desne uspravne crte i produživanjem spojne crte dobivamo poluminuskulno **м**, koje dolazi u ispravi kneza Črnomira iz g. 1252./54. Kod slova **т** lijevi je privjesak u većini

slučajeva duži od desnoga, ali takvih primjera ima već u primjercima A i B. Slovo a sastoji se od okomite, dolje nadesno savijene crte kao i u primjerku B, i od petlje, koja počinje od vrha te crte i dosiže otprilike do njezine polovice. U većini slučajeva petlja je lijepo zaobljena, ali u nekim slučajevima, tako na pr. u riječima *vsakoe* 11—12, *da* 13, *evanđelie* 19, *banovъ* 21, *avgusta* 23 (prvo a), *iovana* 25 (drugo a) petlja je, kako se čini, izvedena s dva, uglavnom ravna poteza i slična je štampanoj brojci četiri. Petlja slova Б, С, prve polovice Ъ i Ь većinom je obla, a katkada i uglata. Obično se izvodi jednim potezom pera i katkada ne dosiže do donjega kraja stabla.

Možda bi se udaljivanje pisma primjerka C u obliku i načinu oblikovanja slova od pisma ustavne ćirilice moglo osvijetliti još kojim primjerom. No i ovo, što je spomenuto, dovoljno je, da se za njegovo pismo utvrdi, da ono imade mnoge osobine prijelaza iz ustavne ćirilice u poluminuskulu. Prema tome ono je genetički mlađe od pisma primjeraka A i B. Uza sve to između postanka svih triju primjeraka nije morao postojati velik vremenski razmak. Pismo primjerka C genetički je starije od kancelarijske poluminuskule dubrovačkog anonimnog notara, koji je pisao ispravu velikoga župana Stefana iz g. 1214./17. Budući da i primjerak C, kako će se vidjeti iz analize njegove grafije, potječe iz bliže ili dalje okolice Dubrovnika, držim da ne ću pogriješiti, ako ga vremenski stavim najkasnije u prvu četvrt XIII. stoljeća.

III. GRAFIJSKE OSOBINE SAČUVANIH PRIMJERAKA KULINOVE ISPRAVE

Grafiju naših najstarijih ćirilskih spomenika do kraja XIII. stoljeća prikazao je g. 1936. Belić u svojoj raspravi »Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika« i podijelio je na stariju, zetsko-humsku, kojom su pisani crkveni spomenici (Miroslavljevo evanđelje), i mlađu, rašku, kojom su pisani svjetovni spomenici (sva tri primjerka Kulinove isprave i Nemanjina hilendarska povelja).⁴⁸ Ova Belićeva podjela osnovana je na rezultatima dotadašnjih istraživanja navedenih spomenika. Nova istraživanja ovih spomenika iznose na svijetlo nove rezultate, na temelju kojih treba revidirati ovo Belićevo mišljenje. Do toga zaključka došao sam proučavajući pismo i grafiju Miroslavljeva evanđelja, jer sam na temelju pisma ustanovio, da je već matica Miroslavljeva evanđelja bila

⁴⁸ Str. 222—228.

ćirilska, a ne samo njezini kasniji prijepisi; grafija Mirosavljeva evanđelja nije autohtona, već je u neku ruku kompromisno rješenje između domaće humske grafije i grafije ćirilskog predloška ovog spomenika, koji je iz zapadne Bugarske preko sjeverne Makedonije ili Raše prenesen u Hum. Prema tome grafija Mirosavljeva evanđelja ne predstavlja vjerno grafiju naših najstarijih crkvenih spomenika, među kojima je moglo biti i takvih, koji su prepisani neposredno iz glagoljskog predloška.* Isto se tako grafija naših najstarijih svjetovnih spomenika ne bi mogla nazvati raškom. Analizom primjeraka A i B Kulinove isprave i Nemanjine hilendarske povelje ustanovio sam, da pisari ovih spomenika (a također pisari zapisa u originalu i kopiji Nemanjine isprave iz g. 1186.) nastavljaju tradicije iste pisarske škole. U njihovu pismu, kao i u pismu primjerka C, vide se mnogi tragovi latinske obrazovanosti. Prema tome ovi spomenici potječu s područja, koje je bilo pod jakim utjecajem latinske kulture, a to je područje zetsko-travunjsko-humsko, a ne raško. Na to područje upućuju i neke grafijske osobine sačuvanih primjeraka Kulinove isprave i Nemanjine hilendarske povelje.

Ako pažljivo proučimo grafiju primjerka A Kulinove isprave, opazit ćemo u njoj prije svega neke nedostatke, koje su djelomično otklonili pisari primjeraka B i C. To je u prvom redu izostavljanje poluvokala u slabom položaju u riječima *kneže* 2, *kto* 8, 9 11, *zledi* 10 i *knigu* 16, pisanje prijedloga *odb* 12 i 17 i priloga *odbselě* 5 prema izgovoru, nadalje izostavljanje poluvokala i pisanje prema izgovoru riječi *što* 11. Pisar primjerka B piše s poluvokalom riječ *kbtō* 8, 8—9 i 11 (u sva tri slučaja), nadalje riječi *zbledi* 10 i *čbto* 10—11, a također prema crkvenoj grafiji *otselě* 4, ali bez poluvokala; ostale riječi piše kao i pisar primjerka A. Pisar primjerka C piše s poluvokalom riječ *kbtō* 9 i 12 (samo u prvom i trećem slučaju), isto tako oblik *zbledi* 12, a sve ostale primjere piše na isti način kao i pisar primjerka A. Povrh toga pisari primjerka B i C dodaju poluvokal, dakako nepravilno, i u riječima *razbvě* B 10, C 12 i *primysbliě* B 15, odnosno *primysbla* C 18; bez poluvokala pisar primjerka C piše riječ *roždstva* 21 prema *rožbstva* 16 u primjerku A i *rošbstva* 18 u primjerku B.

U vezi s izostavljanjem poluvokala u slabom položaju treba spomenuti zamjenu poluvokala u jakom položaju samoglasnikom *e* u primjercima B i C u riječi *čestbnikovъ* B 12, C 14; zatim u primjerku B u riječi *bosenъski* 1—2 i u izrazima *se vbsěmi dubrovčami* 6—7

* Sva ta pitanja prikazana su u mojoj raspravi »Geneza Mirosavljeva evanđelja«, koja ima izaći u Radu Jugoslavenske akademije u Zagrebu.

i *beze zbledi* 10. Poluvokal u jakom položaju pisali su u to vrijeme slovom *e*, a vjerojatno tako i govorili, Dubrovčani romanskoga podrijetla, kako se to možemo uvjeriti iz velikoga broja primjera u ispravama, koje je pisao dubrovački anonimni notar iz prve polovice XIII. stoljeća. Oni su također samoglasno *l* i *r* pisali, a vjerojatno i govorili, s popratnim vokalom *e* ispred ovih glasova, kao što se vidi iz primjera, koji potječu od istoga pisara. Nešto slično nalazimo i u primjercima B i C. Pisari ovih primjeraka riječi *krbvašu* C 3, *drbžati* B 5 i 10, C 6 i 11, *trbgujuke* B 7—8, C 8—9 i *krbstitela* B 22—23, C 25 pišu s titlom, a to znači, da se na području, iz koga potječu ovi pisari, latinicom u tim riječima pisalo *ker-*, *der-*, *ter-* i *ker-* (dakako drukčijom grafijom glasa *k* nego u ćirilici). Povrh toga pisar primjerka B piše riječ *osmbdesetb* 19 s titlom iznad *osmb*, a pisar primjerka C piše *osmbdesetb* 22, t. j. stavlja poluvokal između slova *s* i *m*. Iz toga se vidi, da se u riječi *osmb* razvio sekundarni poluvokal, koji je pisar primjerka B u latinici, ukoliko se njome služio, bilježio slovom *e*.

Iz navedenog pisanja vokala *e* mjesto poluvokala u jakom položaju i stavljanja titla nad riječima s vokalnim *r* mogli bismo zaključiti, da su pisari primjeraka B i C bili Romani. Vjerojatnija je ipak pretpostavka, da su bili Hrvati ili Srbi, koji su živjeli i stekli svoju obrazovanost u slavensko-romanskoj sredini. U prilog ovoj drugoj pretpostavci može se uzeti činjenica, da nisu kvarili grafiju i jezik originala, već su naprotiv obadvoje dotjerivali. Kao dotjerivanje grafije i jezika mogu se uzeti i neke druge varijante primjeraka B i C. Tako je pisar primjerka C zamijenio noviji oblik *dokola* starijim i po njegovu shvaćanju pravilnijim oblikom *dokolē* 6—7; mjesto gen. *mne* piše običniji oblik *mene* 15, a riječ *godē*, o kojoj će biti još govora, zamijenio je u prvom slučaju riječju *gbdē* 9. Pisar primjerka B upustio se i u dotjerivanju teksta te mjesto *vbsi dubrovčane* piše *se vbšēmā dubrovčami* 6—7, a mjesto *u mne*, odnosno *u mene* piše *u moei zemli* 13. Prvi je izraz ispravio na gore, a drugi na bolje. U primjerku *svoiovb* B 11. C 13 upotrebila su obadva pisara mlađi oblik mjesto starijega *svoevb*, a u primjeru po *tomu* 7 upotrebio je pisar primjerka B sažeti oblik mjesto nesažetoga *moemu*.

Neke druge razlike u grafiji primjeraka B i C ne bi se mogle uzeti kao dotjerivanje, odnosno kvarenje originala. Tako na pr. pisar primjerka B mjesto slova *ы* piše *i* u primjerima *pravi* 4, *pravimb* 9 i *deveti* 21, a mjesto *ω* piše *o* u primjerima *osmbdesetb* 19 i *iovana* 22. Pisar primjerka C nema slova *ы* u primjeru *deveti* 24, ali ga piše nepravilno u primjeru *sb vamy* 6. Svi ovi primjeri, izuzevši oblik

vamy, nisu pogreške, nego samo noviji način pisanja. — Na ovom mjestu spomenut ću još jednu grafijsku osobine primjeraka B i C, a to je pisanje glasovne skupine *ti* ligaturom. Pisari primjerka B i C pišu ovu glasovnu skupinu ligaturom u riječima *byti* B 4, C 4, *krěvati* B 8, C 9 *dvadeseti* B 21, C 24 i *krěstitela* B 22—23, C 25, a pisar primjerka C povrh toga i u riječima *drbžati* 6 i 11, *dati* 15, *tisuka* 22 i *deveti* 24. U primjerku A ova ligatura ne dolazi. Da upotpunim ovaj prikaz, spomenut ću i neke slične grafijske osobine Nemanjine hilandarske povelje. Treba doduše istaknuti, da u grafiji ovog spomenika nema takvih osobina, iz kojih bi se moglo zaključiti, da je njegov pisar posjedovao latinsku obrazovanost. Na srodnost njegove grafije s grafijom pisara primjeraka B i C Kulinove isprave upućuje pisanje glasovne skupine *ti* ligaturom, ali samo u dva primjera *treti* 56 i *četvrti* 56. Pored toga Nemanjin pisar nad riječi, koje obično piše kraticom, stavlja titulu i u slučaju, kad ih piše punim oblikom, tako u primjerima *vladiky* 2, *milosti* 7, *vb světěmb* (sic!) 10, *vb dьnb* 18, *apostolski* 19, *gospoždi* 30, *syna* 34, *spasenie* 44 i *synu* 49.

Iz dosadašnjeg prikaza načina prepisivanja i grafijskih osobina svih triju primjeraka moglo bi se zaključiti, da je primjerak A faktični original, iz kojega su prepisivali pisari primjeraka B i C i prepisujući dotjerivali ga. Izvan svake je sumnje, da su ćirilski tekstovi primjeraka B i C, a to se može utvrditi i za njihove latinske tekstove, nastali dotjerivanjem teksta primjerka A. U tom poslu bio je sretnije ruke pisar primjerka C, koji je mnogo manje dotjerivao original nego pisar primjerka B. No ni ovaj posljednji nije bio neupućen u svoj posao, iako je na nekim mjestima pretjerao. Ovakva promašena dotjerivanja konstatirao je Čremošnik i u latinskom tekstu primjerka B. Ona nisu plod pisareve nemarnosti, kako to misli Čremošnik, već njegove pretjerane ambicije i želje, da se istakne. Indirektno to priznaje i sam Čremošnik konstatacijom, da je pisar latinskoga teksta primjerka B bolje vladao i latinskim jezikom i tadašnjim pravopisom nego pisar primjerka A.⁴⁹ To isto moglo bi se uglavnom reći i o pisaru ćirilskoga teksta primjerka B, t. j. da je bolje vladao hrvatskim jezikom i tadašnjom ćirilskom grafijom nego pisar primjerka A. U vezi s ovom konstatacijom nameće se pitanje, nisu li spomenute lične i karakterne osobine indirektan dokaz, da obadva teksta primjerka B potječu od istoga pisara. Nakon svega, što je bilo rečeno o pismu i grafiji jednoga i drugoga teksta, nije ova pretpostavka nemoguća.

⁴⁹ Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, str. 113.

Uza sve to, što su tekstovi primjeraka B i C nastali dotjerivanjem teksta primjerka A, teško je pretpostaviti, da su s toga teksta prepisani neposredno. Između teksta primjerka A i tekstova primjerka B i C morao je postojati još jedan tekst, tako da tekst primjerka A predstavlja koncept, a onaj nepoznati tekst original. Osim paleografskih osobina, koje sam naprijed spomenuo, toj su pretpostavci u prilog i neke grafijske osobine. Da pisari primjeraka B i C nisu prepisivali jedan od drugoga, može se ustanoviti posve sigurno. U primjerku B imade dvadeset ćirilskih i tri latinske varijante, koje ne dolaze u primjerku C, te je isključeno, da bi primjerak C mogao biti prepisan iz primjerka B. Primjerak C bliži je originalu, jer imade mnogo manje varijanata, koje ne dolaze u primjerku A. Među njegovim varijantama imade također nekoliko, koje ne dolaze u primjerku B, jer se ovaj primjerak na tim mjestima slaže s primjerkom A. To su varijante *s(ve)toga 1, sb vamy 6, dokolě 6—7 i gbdě 9*. One se mogu uzeti kao dokaz, da primjerak B nije prepisan iz primjerka C. Pored toga imade nekoliko varijanata, u kojima se primjerci B i C slažu. To su riječi *kbto B 8 i 11, C 9 i 12, zbledi B 10, C 12, razbvě B 10, C 12* s poluvokalom, noviji oblik *svoiovb B 11, C 13* i noviji način pisanja riječi *deveti B 21, C 24*. I u latinskom tekstu ovih primjeraka dolaze dvije zajedničke varijante *sp(iritu)s B 1, C 1* i *adiuu(et) B 7, C 8*. Sve te zajedničke varijante primjeraka B i C mogle su se nalaziti već u originalu, ali to se ne može uzeti kao sigurno, jer su pisari navedenih primjeraka dotjerujući original svaki na svoju ruku mogli u ovim slučajevima doći do istoga rezultata. Uza sve to u primjercima B i C imade i takvih varijanata, koje se ne mogu rastumačiti grafijskim ili jezičnim dotjerivanjem teksta, već dovode do pretpostavke, da je tako bilo u originalu, koji se razlikovao od primjerka A.

Kao dokaz za tu pretpostavku može se prije svega uzeti tobožnje slovo *ĩ* u šestom retku primjerka A između riječi *živb* i *vbsi*. Tako ga čitaju *Karski* i *Iljinski*, samo što *Karski* ovo slovo spaja s poluvokalom, koji je pred njim, te čita *živb vbsi*, a *Iljinski* ga uzimlje kao samostalno slovo te čita *živ ĩ vbsi*.⁵⁰ Međutim, ako se pažljivo prouči cijeli primjerak A, vidi se, da to nije nikakvo slovo, nego poseban znak interpunkcije. Takvih posebnih znakova ima u ovom primjerku svega četiri, a dolaze iza pojedinih odlomaka ćirilskoga teksta. Prvi znak ima oblik apostrofa, a dolazi u četvrtom retku iza riječi *dubrovčamb*; već spomenuti drugi znak u šestom retku imade oblik vijugave crte, slične

⁵⁰ Uspor. E. F. Karski, Slavjanskaja kirillovskaia paleografija, str. 336 i G. A. Il'inskoga Gramota bana Kulina, str. 12.

i-crti latinski minuskule; treći znak sličan je cik-cak crti, a dolazi u petnaestom retku iza riječi *evanġelie*; četvrti znak dolazi u dvadesetom retku na kraju isprave iza riječi *krbstitela*, a sastoji se od kose crte i triju točaka: dvije su iznad nje, a treća ispod nje. Da je pisar primjerka A ovim znakovima uistinu namjeravao odvojiti pojedine dijelove isprave, možemo se uvjeriti analizom njezina sadržaja. Riječju *dubrovčamъ* završava se formula zakletve, riječju *živъ* predmet zakletve, a riječju *evanġelie* utanačenje o slobodnoj trgovini; napokon riječju *krbstitela* završava se zaključna formula dijaka Radoja, odnosno cijela isprava. Nijednoga od ta četiri znaka nema u primjercima B i C, već mjesto njih u svim slučajevima dolaze dvije točke. Prema tome tih znakova nije bilo u originalu isprave, iz koga su ova dva primjerka prepisana. Mjesto s drugim znakom piše se u primjerku B *živъ: se vbsěmi* 6, a u primjerku C *živъ: vbsi* 7. Kad bi primjerak A bio original, iz koga su prepisani primjerci B i C, jamačno bi obadva pisara, ili bar jedan od njih, pročitali ovo mjesto kao učenjaci Karski ili Iljinski, vjerojatnije na drugi način, jer u latinskome tekstu dolazi riječ *et*. Piscu originala nije se to moglo dogoditi, jer je, prema svim znacima, bio prisutan sastavljanju koncepta i upućen u značenje navedenih znakova.

Drugi primjer, koji se može uzeti u prilog pretpostavci, da primjerak A nije original, iz koga su prepisani primjerci B i C, jest oblik *srъdъcemъ*. U primjerku A dolazi početak ove riječi *srъ-* u devetom, a ostali dio *-dъcemъ* u desetom retku. Pisar je po svoj prilici imao namjeru, da ovu riječ napiše u skraćenom obliku *srъcemъ*, pa je zato nad početak riječi stavio titlu. Ali je u brzini na to zaboravio, pa je dalje ispisao njezin puni oblik. U primjercima B i C uistinu dolazi skraćeni oblik *srъcemъ* s titlom. Tako je vjerojatno bilo i u originalu, iz kog su ovi primjerci prepisani. Da su pisari primjeraka B i C prepisivali iz primjerka A, jamačno bi obadva, ili bar jedan od njih, napisali oblik *srъdъcemъ* bez titla. Treći je primjer sličan drugome. Vokativ primjerka A *b(o)že* 15 zamijenjen je u primjercima B i C nominativom; samo se u primjerku B taj nominativ piše kraticom *bgb* 15 s titlom, a u primjerku C kraticom *bb* 18 s titlom. Razlika u pisanju ove kratice nema značenja, jer se obadvije kratice upotrebljavaju podjednako. U primjerku B ova kratica dolazi na kraju retka, pa je pisar napisao *bgb* možda samo zato, da ispuni redak. Vjerojatno je ta kratica bila i u originalu, koji nije bio istovetan s primjerkom A, jer bi inače teško bilo shvatljivo, zašto obadva pisara vokativ *b(o)že* zamjenjuju nominativom *b(og)b*, odnosno *b(o)gb*. Priznajem, da sva tri navedena

primjerka sami za sebe nisu naročito jaki dokazi, da primjerak A Kulinove isprave nije original, s koga su prepisani primjerci B i C. Ali oni su u skladu sa svime, što je sprijeda navedeno kao dokaz za pretpostavku, da je primjerak A samo koncept, sastavljen na dvoru bana Kulina, iz koga je prepisana originana isprava. Držim, da radi toga ne bi bilo zgodno prelaziti preko njih šutke ili ih omalovažavati.

Na temelju analize načina prepisivanja te grafijskih, jezičnih i stvarnih varijanata sačuvanih primjeraka Kulinove isprave možemo sebi stvoriti dosta jasnu sliku o kvalitetu rada njihovih pisara, njihovoj općoj obrazovanosti i podrijetlu, te o međusobnom odnosu pojedinih primjeraka, kao i njihovu zajedničkom odnosu prema originalu. Sve to daje nam oslonac i za ocjenu načela njihove grafije. Prije svega treba istaknuti, da pisari primjeraka B i C, iako su pri prepisivanju iz originala štošta mijenjali, u neka osnovna načela njegove grafije nisu uopće dirali. U sva tri primjerka pišu se glasovne skupine *je* i *ja* isključivo slovima *є* i *ѣ*. To znači, da je takva grafija bila i lična grafija pisara sačuvanih primjeraka. Primjerak A vjerojatno, a primjerci B i C sigurno potječu od pisara, koji su živjeli i stekli svoju obrazovanost u Dubrovniku ili u njegovoj okolici. Iz toga se može zaključiti, da je takva grafija bila u upotrebi na području Dubrovačke općine, a također i u susjednim područjima. To možemo zaključiti još iz činjenice, što je istom grafijom pisano i Miroslavljevo evanđelje. Samo u njemu, u ograničenom broju primjera, dolaze i slova *є* i *ѣ*, ali su ona u tekst evanđelja ušla iz njegove ćirilske matice, koja je iz Bugarske preko sjeverne Makedonije ili Raše prenesena u Hum.

Slova *є* i *ѣ* ne upotrebljavaju se ni u zapisu na originalu Nemanjine isprave iz g. 1186., ni u Nemanjinoj hilendarskoj povelji (slovo *є* dolazi u ovoj drugoj ispravi samo jedamput u riječi *je* 1, a slovo *ѣ* također samo jedamput u geografskom imenu *milejahъ* 53). Ova činjenica ne može se uzeti kao dokaz, da je takva grafija na području Raše bila autohtona. Raški spomenici, koji bi bili stariji od Nemanjine isprave iz g. 1186. i Nemanjine hilendarske povelje, ne postoje. U suvremenim ili mlađim spomenicima s toga područja (Vukanovo evanđelje, Hilendarski tipik i Hilendarska povelja Stefana Prvovjenčanog) dolaze doduše slova *є* i *ѣ* za glasovne skupine *je* i *ja*, ali takva grafija nije u navedenim spomenicima isključiva. Vukanovo evanđelje nije još uvijek dovoljno proučeno. Prema podacima Lavrova ovo evanđelje pisalo je više ruku. Iz odlomaka u njegovoj Paleografiji može se zaključiti, da samo na desetom listu, koji se odlikuje posebnim pismom sličnim pismu Dobromirova evanđelja, dolaze pretežno slova *є* i *ѣ* za

glasovne skupine *je* i *ja*. U ostalim odlomcima, objavljenim u Lavrovljevoj paleografiji, dolaze pretežno slova *ѣ* i *ѧ* za istoimene glasovne skupine.⁵¹ U Hilendarskom tipiku i Hilendarskoj povelji Stefana Prvovjenčanog upotrebljavaju se doduše slova *е* i *ѣ* i za označivanje glasovnih skupina *je* i *ja*, ali pored njih dosta često i slova *ѣ* i *ѧ*. Upotreba slova *ѣ* i *ѧ* u raškim crkvenim i svjetovnim spomenicima posve je razumljiva, jer su ova slova bugarskoga podrijetla, a dolaze u većini starih ćirilskih crkvenoslovenskih spomenika (Suprasaljski zbornik, Savina knjiga, Hilendarski listići, Zografski odlomci i Makedonski listić).⁵² Iz Bugarske su slova *ѣ* i *ѧ* prenesena u ruske, a također i makedonske i raške crkvenoslovenske spomenike. Da je t. zv. Savina škola mogla uvesti njihovu isključivu upotrebu prema ruskom uzoru, treba zahvaliti i činjenici, da su ova slova na području Raše već otprije bila poznata. Na bugarskom, makedonskom i raškom području moglo je doduše biti i spomenika, koji nisu poznavali slova *ѣ* i *ѧ*, već su za istoimene glasovne skupine upotrebljavali isključivo slova *е* i *ѣ*. Možemo to zaključiti iz činjenice, što su takvom grafijom pisani staroslovenski Odlomci Undoljskog i makedonsko Dobromirovo evanđelje iz XII. stoljeća, a uglavnom i deseti list Vukanova evanđelja, o kojem je sprijeda bilo govora. Ipak grafiju Nemanjina pisara treba povezati s travunjsko-zetskim područjem. Na to područje upućuje karakter njegova pisma, koje se razvilo pod utjecajem latinske minuskule, a također neke jezične osobine (na pr. akuz. mjesto lok. u primjeru u *s(ve)tu goru* 63).

Na osnovu svega, što je dosad izneseno, možemo zaključiti, da je isključivo upotreba slova *е* i *ѣ* za glasovne skupine *je* i *ja* postojala samo na bosansko-humskom i travunjsko-zetskom području, t. j. na zapadnom području naše stare ćirilice. Na tom području njihova je upotreba ostavila najdublje tragove. Bosanski spomenici XII.-XV. stoljeća poznaju samo takvu grafiju, a u humske, travunjske i dubrovačke spomenike slova *ѣ* i *ѧ* prodiru postepeno i polako pod utjecajem predložaka Miroslavljeva evanđelja te živoga trgovačkog i kulturnog saobraćaja s Rašom.

Pored navedene zajedničke grafijske osobine u našim starim ćirilskim spomenicima imade i takvih osobina, koje dokazuju, da grafija zapadnoga područja ćirilice nije bila jedinstvena u svakom pogledu. To se prije svega vidi iz nejednakog bilježenja glasova *đ* i *ć* u pojedini-

⁵¹ Uspor. P. A. Lavrov, *Paleografičeskoe obozrénie*, str. 180—186.

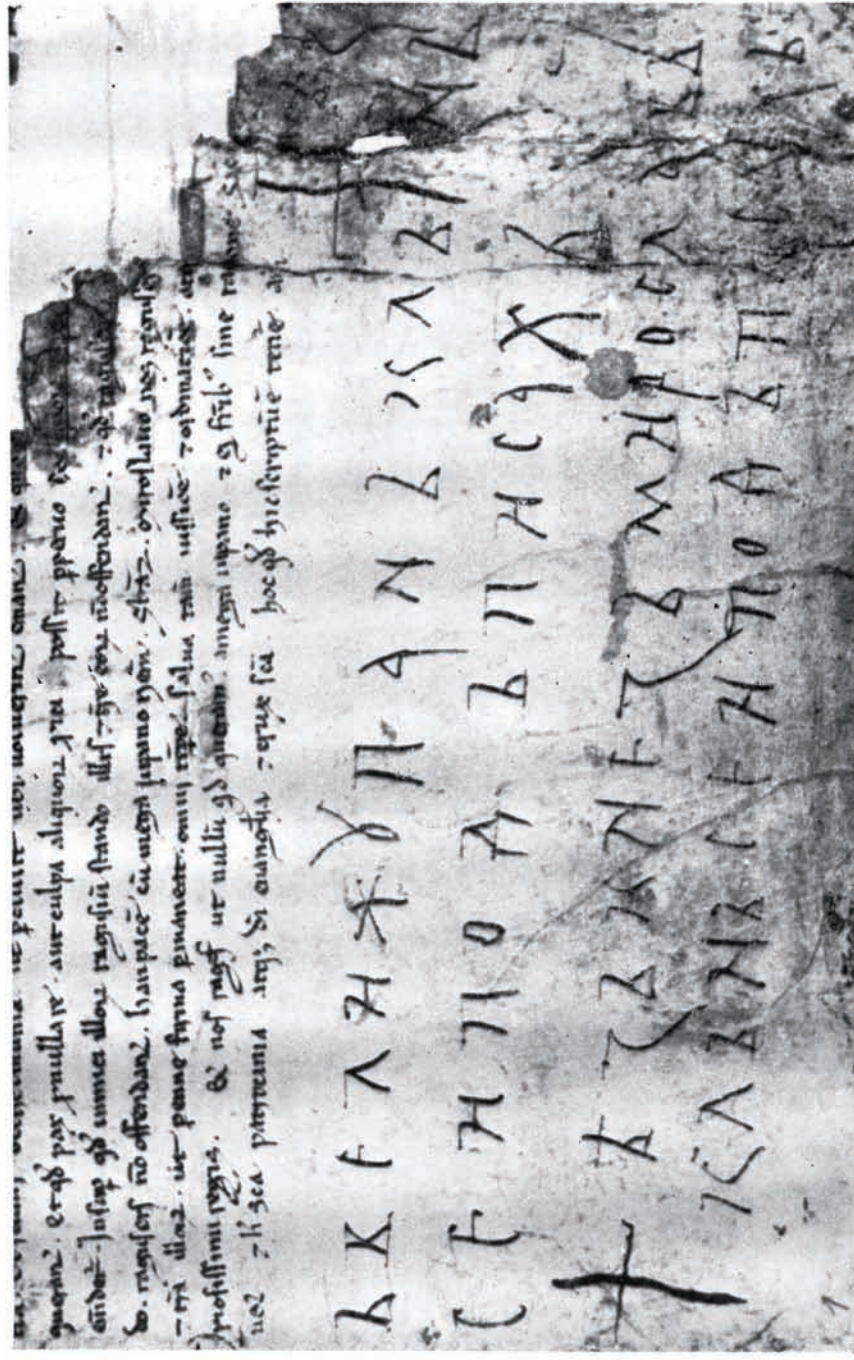
⁵² Uspor. Belič, o. c., str. 229—233 i 247—254.

nim primjercima Kulinove isprave i u ostalim sačuvanim ćirilskim spomenicima iz XII. i početka XIII. stoljeća. U primjerku A Kulinove isprave suglasnik *đ* piše se istoimenim slovom samo u domaćoj riječi *građamъ* 3, a u tuđoj riječi *evanъgelie* 15 suglasnik *đ* piše se slovom *g*. U primjerku B u obadva primjera, dakle isključivo, piše se suglasnik *đ* također slovom *g*. U ovom primjerku jedamput je suglasnik *ć* napisan slovom *št* u riječi *tisušta* 18 (prema *tisuka* u primjercima A i C). Iz toga možemo zaključiti, da originalna grafija pisara primjerka B nije poznavala slovo *đ*, a vjerojatno ni slovo *k* kao znak za suglasnik *ć*. U primjerku C u obadvije riječi *građamъ* 3 i *evanъđelie* 19 suglasnik *đ* piše se istoimenim slovom. Slovo *đ* dolazi dosta često u Miroslavljevu evanđelju, a u kasnijim bosanskim spomenicima označuje se njime suglasnik *đ* gotovo isključivo, a pored toga i suglasnik *ć*. Prema tome je njegovo autohtono područje bosansko-humsko. U spomenicima iz raško-zetskoga područja dolazi slovo *đ* svega jedamput u Nemanjinoj hilandarskoj povelji u riječi *đurъgevo* 58 i dvaput u Vukanovu evanđelju u riječima *hodaše* 57v 12 i *levđitъ* 101v 13.⁵³ U Nemanjinoj hilandarskoj povelji bilježi se inače glas *đ* slovom *g* [uspor. primjere *ang(e)lъski* 19, *ang(e)lъskago* 31, 8, ali *ou ... blagosrъdu* 38] kao i u primjerku B Kulinove isprave te u suvremenim i kasnijim spomenicima s raško-zetskoga područja. Prema tome su se na području Dubrovačke općine i u susjednoj Travuniji u pisanju suglasnika *đ* sukobljavala dva načina: bosansko-humski i raško-zetski.

Teže je odrediti najstarije područje, na kojem se suglasnik *ć* pisao slovom *k*. S sigurnošću se može reći, da Bosna i susjedni krajevi Hrvatske nisu spadali u to područje. U natpisu Kulina bana (u riječi *slěpičištъ*), u privjesku isprave Krajinjana iz g. 1248. i u Povaljskom kartularu iz g. 1250. suglasnik *ć* bilježi se redovito slovom *št*. Bosanski pisari dviju Ninoslavljevih isprava iz g. 1232./35. i 1234./40. pišu doduše suglasnik *ć* slovom *k*, i to Desoje u obliku *opkině* Stoj. 9, 3,⁵⁴ a drugi Ninoslavljev pisar u obliku *obъkině* i u obliku *hoke* Stoj. 10, 2 i 14, ali to nije bila bosanska domaća grafija. Može se to utvrditi po načinu pisanja suglasnika *ć* u dodatku Ninoslavljeve isprave iz g. 1249., koju je pisao dubrovački anonimni notar, a dodatak isti Nino-

⁵³ Uspor. S. M. Kul'bakin, Zamětki o jazykě i pravopisanii Volkanova Evangelija, Izvěstija otdělenija russkago jazyka i slovesnosti imperatorskoj akademii nauk, Tom III, Sanktpeterburg 1898, str. 1142.

⁵⁴ Prvim brojem označena je isprava, a drugim redak u Stojanoviće v u izdanju Stare srpske povelje i pisma.

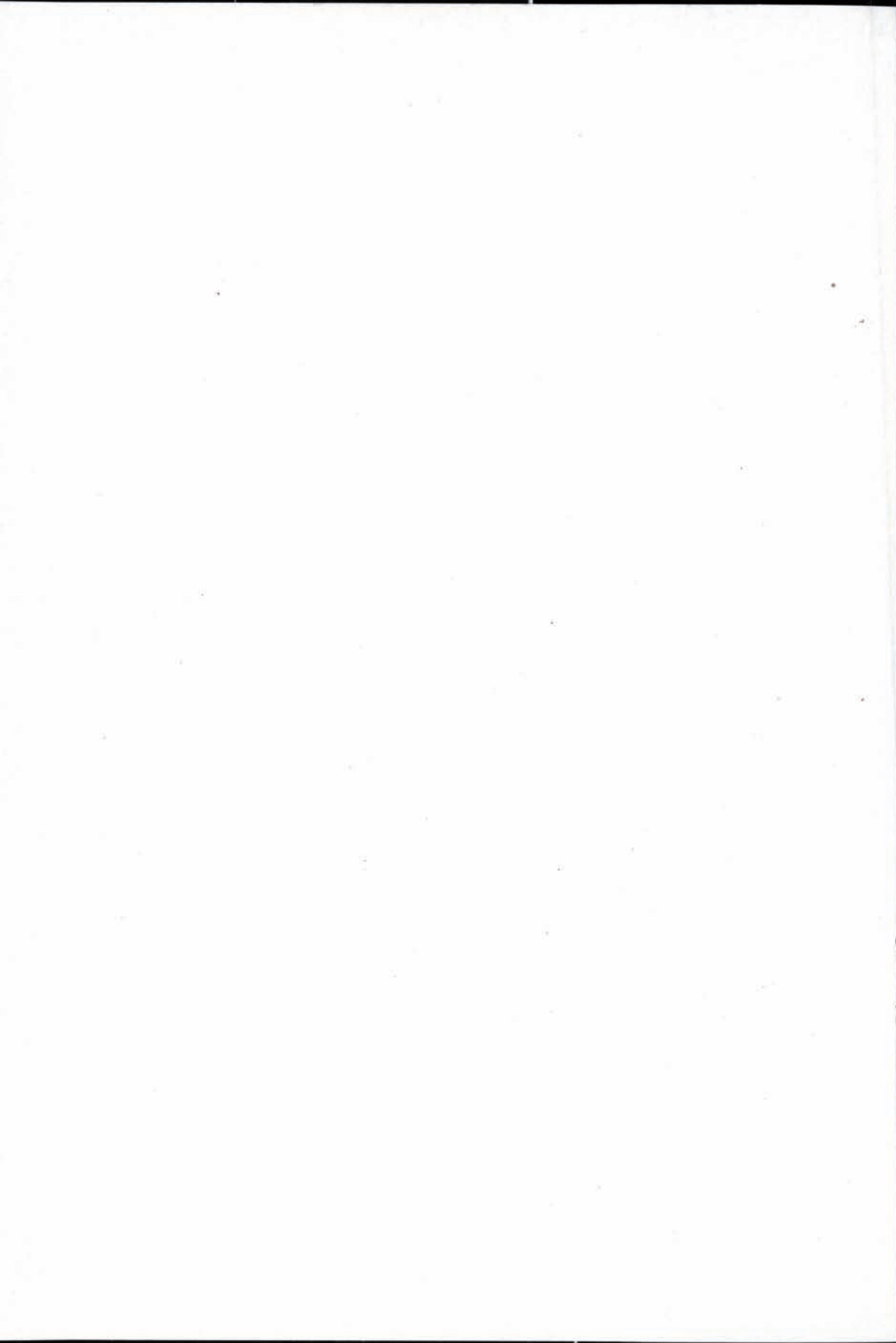

Sl. 1. Cirilski zapis u originalu latinske Nemanjine isprave iz g. 1186.

БѢТѢ Н ПРѢСЛАВІА МІА Н ОУА Б Н П О Т Р О У А Н А В С Я П І
 А І С А М Е Н Н М О У Р А В Л А Б Н І А Н О У А Б Н П О Т Р О У А Н А В С Я П І
 П Ш А Б Е Т К О У Ю Ц О У М Н С Е Н О У М Н Е С А Н Е М О У Ж В У П А Н О У Е Т І Ф А Н О У С І П О
 А В Е Н М Р Е К А С А М О Н Е Б Т Ы Р М О У І С Ъ Т Н Т О Р О У Н Т Е С Т Н Е Г О П О Г Н Е Л Ш Е Б К
 З Н І С А Х Ъ Н Ш І С Н О Х Н Х Е П О Н Ц Ъ О Л Е Н Н Ю Е К А Т Н Ч Е Г Ч Е Н А А Г Р Е Н С А П Р О С К
 А А П А Р Н І С Е О У Ч А Р А О У П Р К Ц Р Е Н Ъ А Л А Х Л І М Н Х Х М А М А С Т Н Р О В У С Т О Н
 Г О Р Ъ С Т О Н Е Ч Н О У М Н А Б Е П А Х Ъ С Е Л А Н П Р О С Г М Ц Я М О М В У Ш О У С Л А М В А Р А
 К Ъ Р Е Т Н Х Л О У Т Р А Н Н Е Р Е Т Н Х Ъ Ш Н Ч Т Р А М О Х Ъ Ч Х О У Я Н А Р Ъ Г І Х О У А
 Н Т Р А Г Л Т У Н Г Е Н А В Х А В Н М О Г Р А А Т Д Н Г Е Н І С Я Ж А Н О У А М Е М Н К Е А С А А Н Ъ
 О У Т Р А Н Е Г Л Х Ъ В Р Ъ Г М О У А Д Б Ъ Ш О Р Ъ Т Р Е Н О Т О Л Н Ш Е Х Ъ У Т Т Х Р А Н О Б П Р Н Ч Ъ
 А Т А С О Н М А Ж А Б О У Л А М Н С О М А П О Д А Х А Т Л О Х І С Я І П П А Н Н О У С О Г Я О У Ч О У
 В К А Х Ъ Р А В С О О У А В С Т Х О Н Х Д Р Ъ Г Е Х О А Х Ъ С Е Г Е Х Л А Х Ъ Р О М А А Х Ъ О С Г Н Т І
 Ч Ю А Т О М О Г Е М О У Ц Е Т І С О Б Н А Б Н С О Л А Л С Ъ П О У А А Х Ъ Н А І С Е І С Т О Ш А З М Я Ч
 С Т Н Р А С І С К І Х Ъ Л Д А Н Т Е Ж Н Ч А Н Х А Х Ъ Л О В А Х Б А Н Е Т Я Ж Д П А Н Я Н А Н І О В А К Н О
 Г Р Ъ К О Г Я А С Е Х Р А Х Ю Ш П Е Т Ъ А І С О Л Н О В А Ж Ъ П Я Н Х А Л Д А Н П Р Н Х О А Е Ю М Я
 М А С Т Н Р А С І С Е Л О У А Н А Г Е І З Р Я С Ю О П Е Т А Н Х Ъ Г Е Р Н І С О А Х Ъ М А Н А Г Е Т
 К Р Е Х М О У Г Т О У Г О Р О У А Д А Н Ъ Т Р Е К Ъ Н Н М В Е М О У А Б Т Е Т Е Х Н Н Н М
 В Е М О У О У М О У Т Е Т Е Х М Н М О У Р О Ш І М О У М Н Н М О М О У Н Н І С О М О У
 Р Е А І С О Л Н І С Т О Г Н Е П Р Е Т Х О Р М О У Б Г Ъ С О У А Н Н А Д М О У Е С О П П Р
 М Н Ч С Т Я Б Ч Я Н І С Т Р А Ш Ъ Н О М Ъ С О У А Н Ш Н Ш Н О М І Н Т Ъ Г Р Ъ Ш Ъ
 Н Н І С Ъ С Н М Е Ш Н Ъ

: К Р Ъ : — С Н М О В Ъ :
 Н П О А Б П Н С А Н Е :

Sl. 3. Nemanjina hilendarska povelja iz g. 1198/9. (Odlomak sa dna).

slavljev pisar, koji je pisao i njegovu ispravu iz g. 1234./40.⁵⁵ U tom dodatku piše se suglasnik *ć* slovom *č* kao i u nekim kasnijim bosanskim ispravama, i to u završetku *-ić* prezmena *ovbčenovičb*, *gunetičb*, *svračičb*, *drugovičb*, *baničb*, *odrambčičb* i *vľkasovičb* Stoj. 12, 40—42. Uza sve to u sva tri primjerka Kulinove isprave suglasnik *ć* piše se dosljedno slovom *k* (izuzevši riječ *tisušta* 8 u primjerku B). Tako se suglasnik *ć* bilježi i u Nemanjinoj hilendarskoj povelji, ali uvijek. Nemanjin pisar piše doduše *pomokiju* 11 i 15, *se vrakaju* 61 i 62, ali pored toga *nahodeštago* 3, *pešti se* 17 i 39, *moštyno* 19, *narešti se* 36, *služeštihb* 39 i *kajušti se* 45. Kako je naprijed utvrđeno, pisari svih triju primjeraka Kulinove isprave i pisar Nemanjine hilendarske povelje potječu iz travunjsko-zetskog područja, u koje treba ubrojiti i Dubrovačku općinu. Prema tome se ovo područje može uzeti kao središnje, a možda i najstarije područje, na kome se suglasnik *ć* pisao slovom *k*. S travunjsko-zetskog područja proširio se takav način pisanja u Rašu, a također u Hum, kako se to može utvrditi iz kasnijih isprava humskoga kneza Andrije (uspor. oblik *obkinč* u ispravi prije g. 1235., Stoj. 7, 3—4, zatim obike *obkinč*, *stoek*, *priduke* i prezimena Humljana na kraju isprave iz g. 1247./9., Stoj. 8, r. 5, 11 i 19—27).

Navedena podjela naše stare ćirilice na istočno i zapadno područje i podjela zapadnoga područja na bosansko-humsko i travunjsko-zetsko uzimlje u obzir samo osnovne i najmarkantnije osobine najstarije ćirilske grafije. Ona se osniva na konkretnoj građi sačuvanih rukopisa i ne pruža karakteristiku grafije pojedinih područja. Bit će vrlo teško dati takvu karakteristiku, jer nijedno od navedenih područja nije imalo jedinstvenu grafiju. Pojedine pisarske škole, čak i pojedini spomenici stvarali su doduše grafijsku tradiciju, ali je također između pojedinih područja postojala stalna fluktuacija spomenika i njihovih pisara, koji su tu tradiciju mijenjali. Moja podjela imade samo tu svrhu, da utvrdi podrijetlo i opseg glavnih grafijskih osobina sačuvanih primjeraka Kulinove isprave, kako bi se pomoću osobina što točnije odredilo mjesto njihova postanka.

IV. NEKE JEZIČNE OSOBINE KULINOVE ISPRAVE

Jezične osobine Kulinove isprave ulaze u okvir ove rasprave također samo utoliko, ukoliko služe za određivanje mjesta i načina njezina postanka. S obzirom na to trebalo bi prije svega ustanoviti, da li u Kulinovoj ispravi imade takvih jezičnih osobina, koje bi upućivale

⁵⁵ Uspor. Čremošnik, Bosanske i humske povelje, str. 125—126.

na njezino dubrovačko podrijetlo. Ovo pitanje bilo bi lako riješiti, kad bi jezik najstarijih dubrovačkih isprava bio iscrpno proučen, ne samo s fonetske i morfološke, nego i sa sintaktičke i leksičke strane. Ali tome nije tako. O jeziku starih dubrovačkih isprava XIII.—XV. stoljeće štampao je Rešetar još g. 1894. i 1895. opširnu raspravu u Jagićevu Arhivu.⁵⁶ On je i kasnije u više navrata pisao o jeziku dubrovačkih spomenika i književnih djela XV.—XVI. stoljeća. Plod toga njegova rada su i najnovije rasprave: »Najstariji dubrovački govor«, koja je g. 1951. izašla u Glasu Srpske akademije nauka,⁵⁷ i »Najstarija dubrovačka proza«, koja je g. 1952. štampana u posebnim izdanjima Srpske akademije nauka.⁵⁸ Rezultati Rešetarova istraživanja najstarijega dubrovačkoga govora, kako nam je poznat iz isprava iz kraja XII. i prve polovice XIII. stoljeća, ne mogu biti definitivni zato, što Rešetar ne posjeduje siguran kriterij kod određivanja, koje su isprave dubrovačkog podrijetla, a koje nisu. Tako na primjer u spomenutoj raspravi Die ragusanischen Urkunden des XIII.—XV. Jahrhunderts⁵⁹ Rešetar među sigurne dubrovačke spomenike ubraja koncept isprave Dubrovačke općine humskome županu Radoslavu iz g. 1254. (Mikl. br. 44), koji je pisao humski pisar, i prijepis (prema Čremošniku original) isprave Dubrovačke općine kralju Urošu I. iz iste godine (Mikl. br. 47), koji je pisao Urošev dijak.⁶⁰ Naprotiv među vjerojatne dubrovačke spomenike ubraja isprave bana Mateja Ninoslava iz g. 1240. i 1249. (Mikl. br. 35 i 39) i ispravu Krajinjana iz g. 1248. (Mikl. br. 38), što ih je sastavio i napisao dubrovački anonimni notar romanskoga podrijetla, pa su ove isprave odlični uzorci govora tadašnjih dubrovačkih plemića. Ispravu velikoga župana Stefana iz g. 1214./17. te ispravu humskoga župana Radoslava iz g. 1254., što ih je također pisao dubrovački anonimni notar, Rešetar u spomenutoj raspravi nije uzeo u obzir, jer ih nije štampao Miklošić. Ove činjenice ističem zato, što su, kako se čini, na tim nepotpunim i nesigurnim podacima zasnovane i dvije najnovije Rešetarove rasprave. Rešetar prema tome nije računao s činjenicom, da su isprave o ugovorima između Dubrovačke općine i susjednih vladara rezultat međusobnog pregovaranja; pojedine koncepte, a također i originale ovih

⁵⁶ M. Rešetar, Die ragusanischen Urkunden des XIII.—XV. Jahrhunderts, Archiv für slavische Philologie XVI, Berlin 1894, XVII, Berlin 1895.

⁵⁷ M. Rešetar, Najstariji dubrovački govor, Glas SAN, CCI, Beograd 1951.

⁵⁸ M. Rešetar, Najstarija dubrovačka proza, Posebna izd. SAN CXCI, Beograd 1952.

⁵⁹ Archiv XVI, str. 322.

⁶⁰ Uspor. Čremošnik, Bosanske i humske povelje, str. 137—138.

isprava sastavljali su i pisali pisari suprotne stranke, a ne one, koja je ispravu potpisala. Prema tome i jezik tih isprava rezultat je uzajamnih utjecaja, pa bi pojedinačno trebalo odrediti, koje su zapravo njihove jezične osobine dubrovačkoga podrijetla. To bi trebalo ustanoviti ne samo u ispravama, što ih je izdala Dubrovačka općina susjednim vladarima, a pisali su ih dubrovački ili strani pisari, nego i u ispravama, koje su izdali susjedni vladari Dubrovačkoj općini, a pisali su ih njihovi ili dubrovački pisari. U nekim slučajevima bit će to teško ustanoviti, ali samo takav studij može dovesti do sigurnih rezultata.

Kad je govor o najstarijem dubrovačkom jeziku, treba također uzeti u obzir činjenicu, da su stari Dubrovčani podrijetlom Romani. Njihovo slaviziranje, dakle i formiranje njihova govora, vršeno je pod utjecajem stanovništva, koje je iz okolice, ali također iz udaljenih krajeva dolazilo u Dubrovnik. Prema tome, da se točno odredi najstariji dubrovački govor, trebalo bi proučiti kolonizaciju Dubrovnika. U svakom je slučaju najbliža okolica, t. j. kopneno zaleđe vršilo najjači utjecaj na formiranje govora starih Dubrovčana. Drugi utjecaj vršile su one pokrajine, s kojima je dubrovačka općina bila u najživljem trgovačkom saobraćaju. Napokon treći utjecaj bio je književni, koji je naročito dolazio do izražaja u pisanim spomenicima i književnim djelima. Sve do druge polovice XV. stoljeća dubrovački plemići romanskoga podrijetla bili su dvojezičan elemenat,⁶¹ te se njihov govor razlikovao od govora ostaloga stanovništva Dubrovnika i njegove okolice, kako se to lijepo vidi iz isprava, što ih je sastavio spomenuti dubrovački anonimni notar iz prve polovice XIII. stoljeća. Govor ostalih Dubrovčana vjerojatno se nije mnogo razlikovao od govora okolišnjih stanovnika, pa bi kod njegova proučavanja trebalo uzeti u obzir također isprave, koje su podrijetlom iz dubrovačke okolice.

Sa svim tim činjenicama treba računati kod ocjene jezika Kulinove isprave i proučavanja eventualnih dubrovačkih elemenata u njemu. Kako jezik najstarijih dubrovačkih isprava još uvijek nije dovoljno proučen, morat će se ograničiti samo na dvije-tri osobine, za koje imamo paralele i u drugim ispravama onoga vremena, koje su proizašle iz dubrovačke kancelarije, ili je ova kancelarija sudjelovala kod njihove izradbe. Prije svega spomenut će prilog *godě*, koji dolazi dvaput u rečenici (citiram primjerak A, r. 6—10) *vbsi dubrovčane, kire hode po moemu vladaniju, trbgujuka, godě si kto hoke krěvati, godě si kto*

⁶¹ Uspor. Rešetar, Najstariji dubrovački govor, str. 2.

mine, pravovъ věrovъ i pravymъ srbъcъmъ držati e bezъ vsakoe zledi. Ova je složena rečenica slobodan prijevod latinske konstrukcije akuzativa s infinitivom, zavisne od glagola *Juro* (citiram primjerak A, r. 4—8) *et o(mne)s raguseos p(er) tota(m) t(er)ra(m) n(ost)ra(m) ambulantes, moercantes, seu habitantes, u(e)l transeuntes, recta fide (et) co(n)scientju uera recipe(re) absq(ue) ulla datjo(n)e.* Rečenice, u kojima dolazi prilog *godě*, t. j. *godě si kto hoke krěvati, godě si kto mine* odgovaraju akuzativu latinskih participa prezenta *seu habitantes, u(e)l transeuntes*. Od četiri participa prezenta, koji dolaze u naprijed citiranoj složenoj rečenici, preveden je samo particip *moercantes* hrvatskim participom prezenta *trbgujuke*. Ostala tri participa razriješena su čitavim rečenicama. No dok je prvi particip *ambulantes* razriješen doslovce rečenicom *kire hode*, navedena dva participa razriješena su nešto opširnijim rečenicama. Da se bolje shvati smisao ovih rečenica, treba najprije točno odrediti značenje priloga *godě*. Osnovno značenje ovoga priloga vidi se u ispravi Dubrovačke općine bugarskom caru Mihajlu Asenu iz g. 1253. u izrazu *što im je godě* Mikl. 41, 73—74,⁶² koji odgovara latinskom izrazu *quod eis placet*. U toj istoj ispravi dolazi prilog *godě* i u izrazu *vrhb koga gode člověka* Mikl. 41, 100, gdje imade isto značenje kao i u današnjem jeziku. Pored toga mogao je prilog *godě* imati isto značenje kao i *volja*, odnosno *ili*, lat. *vel*. što se vidi u ispravi Stjepana Tvrtka Dubrovčanima iz g. 1378., gdje ovaj prilog dolazi u rečenici: *Volja kraljevstvo mi ne svrši i ne opravi višerečenoga i ne plati trbžcъ, godě ne obvarovati vlad(a)nija, ili nagje nihъ nekoč čteta za onъ dohodьkъ* Stoj. 83, 150—155. Prevodilac latinskoga teksta Kulinove isprave latinske veznike *seu — u(e)l* preveo je *godě-godě*, ali je pri tom slobodu boravljenja, koja je već sadržana u značenju priloga *godě*, posebno istaknuo glagolskim oblikom *hoke*. Pisar primjerka C, ne gledajući jamačno u latinski tekst, shvatio je prilog *godě* u osnovnom značenju. Na taj je način rečenica *godě si kto hoke krěvati* postala za njega pleonazam, pa ju je ispravio u *gdě si khto krěvati* 10. U drugoj rečenici ostavio je prilog *godě*, jer je odgovarao njegovu shvaćanju teksta. Da je pisar primjerka C pazio na pravilnost jezika, vidi se po tome, što je noviji oblik *dokola* zamijenio starijim *dokolě* 6—7, koji je jamačno bio običniji u tadašnjem književnom jeziku, pa dolazi na drugome mjestu i u primjerku A (*dokolě* 12). Prema tome je pisar primjerka A, a to se vidjelo i kod analize nje-

⁶² Prvim brojem označena je isprava, a drugim redak Miklošičeva izdanja Monumenta serbica.

gove grafije, bio slabiji poznavalac crkvenoslovenskog jezika nego pisar primjerka B. Pored toga nije imao dovoljno osjećaja za jezične finese, iako je bio obrazovan čovjek (njegovu latinsku obrazovanost dokazuje karakter njegova pisma). Takav čovjek dobro pristaje u romansko-slavensku sredinu.

U vezi s posljednjom konstatacijom spomenut ću i upotrebu enklitičnog dativa povratne zamjenice *si*, koji dolazi u naprijed citiranim rečenicama *godě si kto hoke krěvati, godě si tko mine*. Ovaj dativ dosta je čest u ispravama, što ih je pisao, a neke od njih i sastavio dubrovački anonimni notar iz prve polovice XIII. stoljeća, tako na pr. *da si prodaju* Stoj. 4, 10; *svoioвь si dobro hьtenie, pridohь si, da si hodite* Stoj. 11, 4—5, 5, 6 i 21—22; *ljubovьnomu si prisьbnomu knezu, da si hode, ako si hote iti, da si idu, da si stane, što mi su si ih vlastele obe-tovali, i svoimь si bratomь* Stoj. 20, 1—2, 4—5, 6, 7, 10, 22 i 23. Ali dativ *si* dolazi i u drugim ispravama, koje ne potječu od dubrovačkih pisara, pa je teško ustanoviti, da li u upotrebi ovoga oblika ima kakav dubrovački, eventualno romanski utjecaj. Zato ga registriram samo kao čestu pojavu u ispravama iz kraja XII. i početka XIII. stoljeća, koje su nastale sudjelovanjem dubrovačke kancelarije. — Kao treći primjer navodim izraz *u mne* A 13—14. To nije lokativ, kako je mislio Jagić, a ni pogreška, kako je možda mislio pisar primjerka C, jer je *mne* ispravio u *mene*. (Pisar primjerka B mjesto toga imade *moei zemli*, a taj izraz dolazi i u ispravi velikoga župana Stefana iz g. 1214./17., Stoj. 4, 11). Ne želim objašnjavati postanak oblika *mne* za gen. akuz. sing. Spomenuo bih samo, da taj oblik dolazi također u Gligorijevu zapisu na kraju Mirosavljeva evanđelja, str. 360a 21 i u ispravi bana Mateja Ninoslava iz g. 1240., Stoj. 11, 40, koju je pisao dubrovački anonimni notar. U posljednjem slučaju oblik *mne* imade nad sobom titlu, ali taj znak ne mora značiti, da je to kratica.

Navedeni primjeri ne mogu se doduše označiti kao isključive osobine dubrovačkoga govora, ali oni dokazuju, da jezik Kulinove isprave imade zajedničkih crta s dubrovačkim ispravama iz prve polovice XIII. stoljeća ili takvima, kod kojih je dubrovačka kancelarija sudjelovala u njihovoj izradbi. Držim, da ne ću pogriješiti, ako i na osnovu jezičnih osobina Kulinovu ispravu uvrstim među ove posljednje. Kod formulacije hrvatskoga teksta sudjelovali su dubrovački izaslanici, a i sam tekst primjerka A prema svim znacima koncipirao je pisar iz njihove sredine. Da je uza sve to hrvatski tekst ove isprave sastavljen na dvoru

bana Kulina, a ne u Dubrovniku, dokazuje način datiranja *odb rožbstva h/rbsto/va* 17, a ne dubrovački *lěto uplbštenič*, kojim se obično služi dubrovački anonimni notar iz prve polovice XIII. stoljeća.⁶³

ZAGLAVAK

Pitanje postanka i međusobnog odnosa sačuvanih primjeraka A, B i C Kulinove isprave iz g. 1186., kao i pitanje njihova pojedinačnog odnosa prema originalu, uključuje u sebi čitav niz kompleksnih pitanja. Da se ono pravilno postavi, a po mogućnosti i riješi, bilo je potrebno provesti diplomatsku analizu same isprave, a također paleografsku, grafijsku i jezičnu analizu pojedinih primjeraka te odrediti njihov odnos prema drugim svjetovnim i crkvenim ćirilskim spomenicima iz istoga i kasnijih vremena. Prepuštam sudu stručne kritike, da ustanovi, koliko sam u tome poslu imao uspjeha. Na ovome mjestu htio bih samo rekapitulirati rezultate moga istraživanja.

Paleografska analiza pojedinih primjeraka Kulinove isprave, Nemanjine hilendarske povelje i ćirilskih zapisa u originalu i kopiji Nemanjine isprave iz g. 1186. dovodi do zaključka, da su svi ovi spomenici nastali otprilike u isto vrijeme (kraj XII. i početak XIII. stoljeća), da njihovi pisari potječu iz iste sredine i nastavljaju tradicije iste pisarske škole. U njihovu pismu očituje se u jednu ruku povezanost sa suvremenim ćirilskim spomenicima, a u drugu ruku utjecaj zapadne, latinske kulture. Takve kulturne i književne prilike postojale su u ono vrijeme na travunjsko-zetskom području. Grafijska i jezična analiza navedenih spomenika pruža dosta podataka o tome, da njihovi pisari uistinu potječu s toga područja. Sigurno se to može utvrditi za pisare primjeraka B i C Kulinove isprave. Druga dva spomenika, t. j. primjerak A Kulinove isprave i Nemanjina hilendarska povelja po svome pismu i grafiji toliko su srodna s prvima, da nije moguće pretpostaviti drugu sredinu, odnosno drugo područje, na kome bi se obrazovali njihovi pisari. Prema tome je travunjsko-zetsko područje, u koje treba uklopiti i Dubrovačku općinu, potkraj XII. stoljeća bilo jak kulturni centar, kojega se utjecaj širio i na susjedna područja: raško i bosansko-humsko. Na kulturnim tekovinama toga centra izgrađivala se kasnije dubrovačka pismenost XIII.—XV. stoljeća, ali razmatranja o tome prelaze okvir ove rasprave.

⁶³ Uspor. Kos, o. c., str. 45.

VARIJANTE U ĆIRILSKOM TEKSTU

ISPRAVE KULINA BANA

Primjerak A		Primjerak B		Primjerak C	
Redak	Tekst varijante	Redak	Tekst varijante	Redak	Tekst varijante
1	ω(t)ca	1	A	1	ωca
1	s(ve)tago	1	A	1	s(ve)toga
1—2	bosъnъski	1—2	bosenъski	1—2	A
3	građamъ	3	gragamъ	3	A
4	pravу	4	pravi	4	A
5	ωdъselč	4	ωtselč	5	A
5	do včka	4—5	do včkъ	5	A
6	sъ vami	5	A	6	sъ vamy
6	dokola	6	A	6—7	dokolč
6	sъmъ	6	s(ъ)mъ	7	A
6—7	vъsi du- bronъčane	6—7	se vъsemi du- bronъčami	7	A
7	po moemu	7	po momu	8	A
8	godč	8	A	9	gъdč
8	kto	8	kъto	9	B
9	kto	8—9	kъto	10	A
9	pravуmъ	9	pravimъ	10—11	A
9—10	srъdъcemъ	9	srъ(dъ)cemъ	11	B
10	bezъ	10	beze	11	A
10	zledi	10	zъledi	12	B
10—11	razvč	10	razъvč	12	B
11	što	10—11	čъto	12	A
11	kto	11	kъto	12	B
11	svoevъ	11	svoiovъ	13	B
12	čъstъni- kovъ	12	čestъnikovъ	14	B
12—13	u mne	13	u moei zemli	15	u mene
14—15	primysla	15	primysъlič	18	primysъla
15	b(o)že	15	b(o)gъ	18	b(og)ъ
15	evanъgelie	16	A	19	evanъdelie
17	rožъstva	18	rožъstva	21	roždъstva
17	h(risto)va	18	Hъrъstova	21	A
17	tisuka	18	tisušta	22	A
17—18	ωsmъdesetъ	19	os(ъ)mъde- setъ	22	ωsъmъde- setъ
19	devety	21	deveti	24	B
20	iōvana	22	iōvana	25	A

Proučavajući međusobni odnos sačuvanih primjeraka Kulinove isprave može se sa sigurnošću utvrditi, da primjerci B i C nisu prepisani jedan iz drugoga, već svaki za sebe iz originala. Taj original vjerojatno nije bio primjerak A. Ovaj primjerak prema svim znacima bio je koncept dijaka Radoja, iz kojega je prepisana originalna isprava. Kulinov dijak Radoje nije bio Bošnjaniin, već je potjecao iz travunjsko-zetskoga područja kao i pisari primjeraka B i C, zatim Nemanjin pisar, od kojega potječe zapis u originalu Nemanjine isprave iz g. 1186. i Nemanjina hilendarska povelja iz g. 1198./9., a također pisar zapisa u kopiji Nemanjine isprave iz g. 1186., koji je prema svim znacima bio dijakon Marin. Meni je bilo moguće, da samo to utvrdim, a nova istraživanja jamačno će u to čitavo pitanje unijeti nešto više svijetla.

R É S U M É

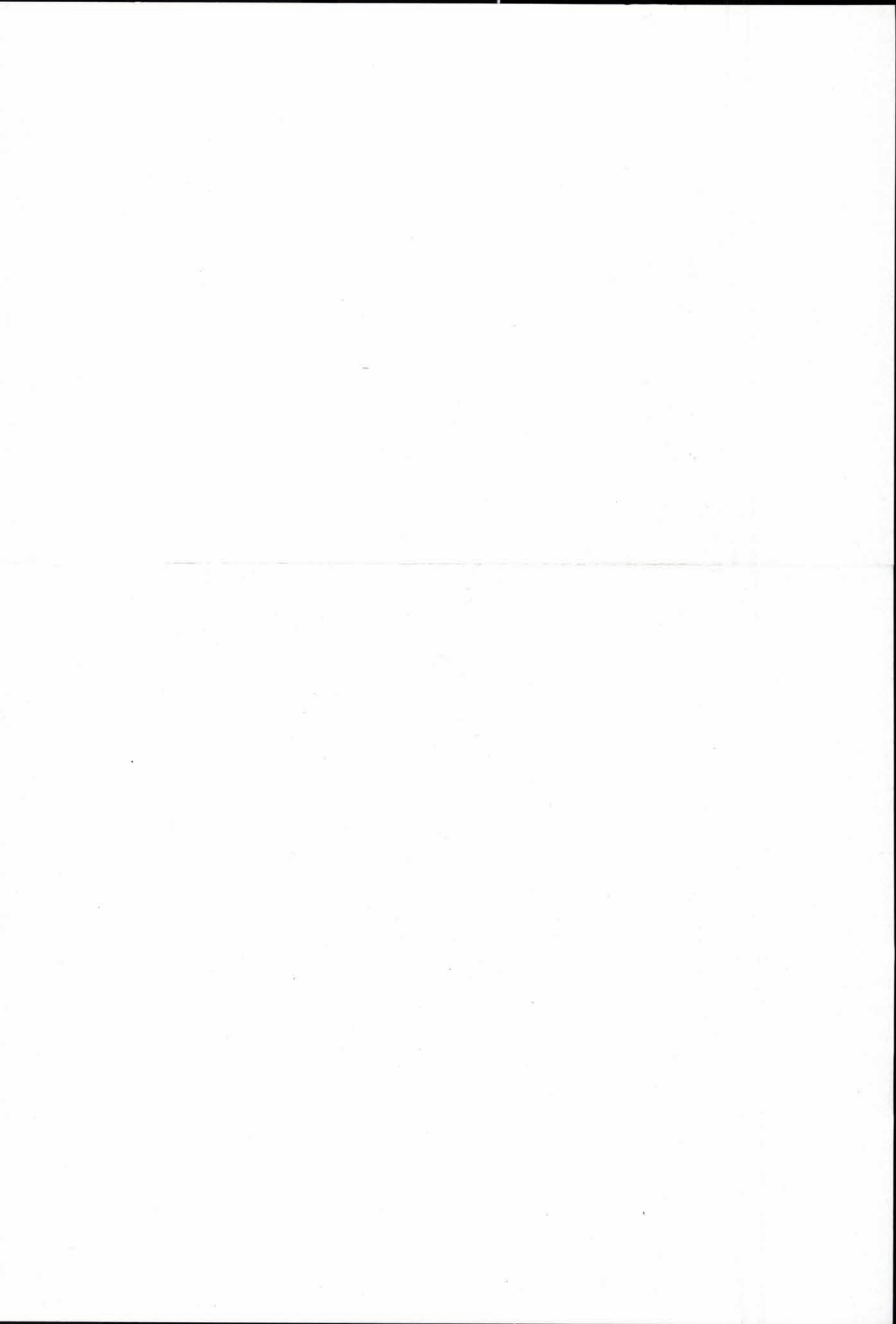
Dans cette étude l'auteur examine trois exemplaires du document du ban de Bosnie Kulin (Couline) de l'année 1189, à savoir: l'exemplaire dit »l'original«, que l'auteur désigne par la lettre A, ensuite deux transcriptions, l'une plus récente, désignée par la lettre B, et l'autre plus ancienne, désignée par la lettre C. Etablir les relations entre ces deux exemplaires, ainsi que celles de chacun d'eux avec l'original implique toute une série de questions complexes. En s'efforçant de les poser correctement et de les résoudre, l'auteur a effectué une analyse diplomatique du document lui-même, et a procédé à une analyse paléographique, graphique et philologique de chacun des exemplaires, en essayant de déterminer aussi leurs relations avec les autres documents cyrilliques, ecclésiastiques et profanes, attribuées à la même époque et à des périodes légèrement postérieures.

L'analyse paléographique de chacun des exemplaires du document de Kulin et de la charte hilandarique de Nemanja de l'année 1198-1199, ainsi que les annotations cyrilliques que recèlent l'original et la copie de la charte latine de Nemanja de l'année 1186, nous conduit à la conclusion que tous ces documents ont vu le jour à peu près à la même époque (fin du douzième et début du treizième siècle) que les scribes auxquels nous les devons sont originaires du même milieu, respectent les traditions du même scriptorium. Dans leur façon d'écrire se manifestent sans doute le rapprochement avec les documents cyrilliques de la même époque, mais aussi l'influence de la culture occidentale, latine. Ces conditions de la vie culturelle et littéraire étaient à cette époque celles que l'on trouvait dans la région Travunja-Zeta. Les analyses graphique et philologique des documents en question fournissent assez d'indices pour que l'on puisse affirmer que les scribes sont vraiment originaires de cette région. Cela peut être constaté d'une façon certaine pour les scribes des exemplaires B et C du document de Kulin. Les deux autres documents, c'est-à-dire l'exemplaire A du document de Kulin et la

In nomine patris et filii et spiritus sancti amen. Ego ban' culin' lokene iurō
 comiti Gerualdo et ceteris ragulesi rectū amicum fore perpetuo et rec-
 tā uobis pietatem manutene - amicitia uera. et de ragulesi et
 tota terra nostra abulantes, mercantes seu habitantes et transiunt
 recta fide et conscientia uera recipere absque ulla datione nisi quae
 sua per uoluntatem in donum dare uoluerit. et apud nos dum fuerit
 manutene et consilium eis prebere ut nunc prout ad nos possit
 absque fraude et malo ingenio sic me de adiuuet et hec sancti. in omni
 secula.

Унмелуца нека не тога дхч. ввнмь
 снмь еск. удлнмь пркст. уа. о. т. е. в. в. о.
 н. ж. е. з. р. в. а. ш. д. н. к. в. с. в. т. а. в. р. а. д. а. т. а. в.
 д. б. р. о. в. у. а. в. а. в. п. р. а. в. к. п. r. n. f. t. e. l. e. v. n. t. i.
 в. а. в. а. в. з. в. e. e. a. v. n. d. o. p. v. i. c. i. n. p. a. q. v. e. r. o. n.
 д. т. ж. а. т. с. в. а. м. y. и. п. r. a. k. u. v. f. r. d. d. o. i. s. o. d.
 в. с. в. ж. и. k. v. v. e. n. d. e. r. o. v. y. a. n. e. i. s. n. a.
 x. o. d. e. n. o. m. o. t. i. a. d. i. a. q. r. a. m. n. e. t. r. a. t. o. n.
 i. s. t. r. a. f. e. n. i. r. o. t. o. x. o. l. e. t. e. r. a. f. v. e. t. i. n. o. d. v. e.
 k. i. s. t. o. m. n. i. t. p. r. a. z. a. k. u. v. r. o. p. y. k. i. p. a. k.
 n. o. l. e. r. y. i. e. m. b. d. r. u. z. a. t. e. v. e. z. y. k. e. o. a.
 s. o. t. z. y. l. e. d. n. r. a. t. u. r. f. i. c. o. m. k. i. s. t. o. d. a.
 s. k. o. n. o. v. v. k. o. l. o. t. e. p. o. i. s. a. m. b. n. d. a. m. n.
 y. m. e. v. d. e. z. v. a. l. e. n. x. h. y. t. e. t. y. n. i. s. o. v. y.
 i. m. a. n. d. o. i. s. o. l. v. y. m. e. k. e. v. d. u. d. a. t. i.
 k. o. l. e. s. v. k. f. t. y. n. p. o. t. a. t. e. v. i. s. a. i. s. o. r. e. n. a.
 e. v. f. n. o. d. i. k. i. s. o. r. t. m. o. r. i. v. o. z. y. v. e. s. t. r. a. u.
 a. p. t. a. p. r. n. i. m. y. s. y. a. t. a. i. s. o. t. a. m. i. v. b. p. o.
 t. a. r. a. k. n. o. n. e. t. t. v. a. m. b. l. e. l. n. i. f. r. a. f.
 e. a. n. f. i. r. v. a. n. v. p. i. s. a. x. b. e. n. t. o. i. c. n. t. o.
 n. o. v. s. a. o. v. y. v. a. k. o. v. y. z. v. r. o. z. o. v. v. a. d. i.
 n. e. d. i. s. t. i. n. c. t. o. i. n. z. v. a. l. e. d. e. s. t. y. n. a.
 i. v. a. n. o. v. y. t. y. m. v. s. e. p. e. d. v. b. t. o. s. t. i. a.
 k. a. z. n. a. d. e. n. i. d. e. n. i. t. i. d. i. k. y. y. r. b. u. i.
 n. k. e. t. a. v. e. n. k. a. n. a. i. r. y. s. t. i. t. e. l.

Sl. 5. Primjerak C Kulinove isprave iz g. 1189. ili t. zv. stariji prijepis.

charte hilandarique de Nemanja sont, de par leur écriture et leur graphie, tellement proches des premiers qu'il est impossible de supposer que ceux qui les ont écrit puissent provenir d'un autre milieu ou plutôt d'une autre région sinon de la région Travunja-Zeta, dans laquelle il faut également inclure, la commune de Dubrovnik, était vers la fin du douzième siècle un centre puissant de culture dont le rayonnement s'étendait aux régions voisines: celles de Raša et de Bosnie-Hum. C'est grâce au patrimoine culturel de ce centre qu'a pu se développer ensuite l'art scriptural de Dubrovnik, du treizième au quinzisième siècles.

En étudiant les rapports entre les exemplaires du document de Kulin qui sont parvenu jusqu'à nous, nous pouvons constater avec certitude que les exemplaires *B* et *C* ne sont pas des copies l'un de l'autre, mais que chacun a été copié directement à partir de l'original. Cet original vraisemblablement n'a pas été l'exemplaire *A*. L'exemplaire *A* était selon tous les indices, le brouillon du secrétaire (dijak-disciple) Radoje, et de ce brouillon on transcrivit ensuite le document original. Radoje, le secrétaire de Kulin, n'était pas Bosniaque, mais il était originaire de la région Travunja-Zeta, ainsi que les scribes des exemplaires *B* et *C*, puis le scribe de Nemanja qui est l'auteur de l'annotation cyrillique qui figure dans l'original de la charte latine de Nemanja de l'année 1186 et dans la charte hilandarique de Nemanja de l'année 1198-1199. Originaire lui aussi de cette région le scribe à qui l'on doit l'annotation cyrillique qui figure dans la copie de la charte latine de Nemanja de l'année 1186 pourrait être identifié, semble-t-il, au diacre Marin, alors notaire à Dubrovnik.

Tels sont les principaux résultats auxquels l'auteur de l'étude a abouti. De nouvelles recherches projetteront sans doute plus de lumière sur cette question.